

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	19
'Aho	Tu'apulelulu 24 'Aokosi 2017

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisit Polisi, T mate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

'Eiki Minisit Lao mo e Pil sone,

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisit Ako & Ako Ng ue

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Tevita Lavemaau
Mateni Tapueluelu
Dr Pohiva Tu'i'onetoa
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taelangi Fakahau
Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Semisi Lafu Sika
Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafofonga N pele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 5, Tongatapu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Fika 17, Ongo Niua

Dr. 'Aisake Eke

Vili Manuopangai Hingano

Veivosa *Light of Life* Taka

S miu Kuita Vaipulu

'Akosita Havili Lavulavu

Sosefo Fe'aomoeata Vakati

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 19/2017
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho Tu'apulelulu 24 'Aokosi, 2017

10.00am.

HOKOHOKO 'O E NG UE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	L POOTI 'A'AHU FAKALOTOFONUA 2017:
		4.1 V henga Fili Vava'u 15
		4.2 V henga Fili Tongatapu 5
		4.3 V henga Fili Tongatapu 4
		4.4 V henga Fili Vava'u 14
Fika 05	:	<u>K MITI KAKATO</u>
		5.1 Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni ki he Kau Ng ue Fakapule'anga 2015/2016
		5.2 Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 o Sune, 2016
		5.3 Potungae Toutai 2015/2016

		<u>5.4 Ngaue ke Lipooti ki Fale Alea:</u>
		5.4.1 Potungaue Fakamatala 'Ea, Ma' u' anga Ivi, Ma' u' anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Feliuliaki 'a e 'Ea mo e Fetu' utaki 2016 (MEIDECC)
		5.4.2 Polisi Tonga 2015/2016
		5.4.3 Potungaue Fakamaau' anga 2015 & 2016
		5.4.4 Potungaue Fefakatau' aki, Takimamata mo e Ng ue 'a e Kakai ki he mahina 'e 6 ngata ki he 30 Sune, 2015 mo e Ta' u Fakapa' anga 2015/2016
Fika 06	:	LIPOOTI KOMITI:
		6.1 L pooti Fika 7/2017 – K miti Tu' uma' u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (fekau' aki mo e Fokotu' u fika 29/2016, 30/2016, 1 & 2/2017)
		6.2 L pooti Fika 9/2017 – K miti Tu' uma' u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (fekau' aki mo e Fokotu' u Tu' utu' uni fika 4/2017)
		6.3 L pooti Fika 1/2017 – K miti Tu' uma' u ki he Ngaahi Lao (fekau' aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Toutai 2016)
Fika 07	:	Ngaahi Me' a Makehe
Fika 08	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
‘Eiki Sea: M l	8
Poaki	8
Me’a ‘a e s’Eiki Sea	9
Tokanga fekau’aki mo e sivi mo’ui lelei k inga Vava’u	9
Hoha’a fekau’aki mo e ngaahi koloa ‘ave koniteina ki Vava’u	10
Fie’ilo p ‘oku ‘i ai ha malu’i mo’ui ka mole ha mo’ui ‘i tahi	11
Fokotu’u ke fokotu’u ha k miti fili ke fai ha sio ki he ‘ave me’akai ki Vava’u	11
Tali Pule’anga fekau’aki mo e ‘isi na’e hoha’a ki ai Vava’u 16	13
Ke ‘ai he Pule’anga ha vaka ma’a e ‘otu motu ‘a Ha’apai	14
Poupou ke fokotu’u ha K miti Fili ke sio ki he ‘uta vakatahi	16
Tokanga ki he nounou e paasipooti ‘i muli	17
Tokanga ki he teuteu ‘a e timi liiki ‘a Tonga ki he Fe’auhi ‘a M mani he ta’u ni	18
Tali ki he tokangaekina e timi liiki fakafonua ‘a Tonga	18
Tokanga ki he tuai fakalelei’i hala pule’anga ‘o ‘Eua	19
Polokalama tokoni kehe tokanga’i ngaahi hala ‘a ‘Eua	19
Fakaafe’i timi liiki ke lava mai ki Fale Alea kimu’a he fe’auhi	20
‘I he Kapineti silini ke tokoni ki he fe’auhi liiki Ipu ‘a M mani	20
Fehu’ia ha me’a’ofa ma’a e f nau va’inga Tonga liiki	21
Toki aofangatuku Kapineti mo Fale Alea ki ha pa’anga tokoni ki he liiki	21
Tali Pule’anga toki tau mai paasipooti fo’ou ‘i N vema	21
Tokanga ki he mama kitu’a ngaahi paasipooti	21
‘Isiu he paasipooti ‘oku ne uesia lahi ‘aupito ‘imisi Pule’anga Tonga	22
Hoha’a muli ki he tu’unga ‘i ai paasipooti ‘a Tonga	22
Fakatonutonú ko e fatongia Pule’anga ke feau fiema’u paasipooti e kakai	23
‘Uhinga ki he tuai ma’u mai paasipooti fo’ou	23
Kole ke tau’at ina e fakatotolo mo e ng ue he paasipooti	24
Ke kau Vava’u 16 K miti Fili fo’ou ki he ‘isiu he totongi fea vakapuna mo vaka	25
Me’a ‘a e Sea	25

L pooti Fakata’u Komisoni Kau Ng ue Fakapule’anga.....	25
Hoha’a ngali tokanga pe kau ng ue fakapule’anga ki he v henga kae ‘ikai fai ‘enau ng ue ...	25
Tokanga ke to e fakapotopoto mo lelei ange fakahoko fatongia kau ng ue	26
Tokanga ngali fepaki fatongia <i>CEO</i> mo e minisita he ngaue ma’a e Pule’anga	27
Tokanga ki he ngaahi me’a ‘oku tu’u lavea ngofua ki he ola	28
Tali Pule’anga ‘oku ngaue fakataha Pule’anga mo ‘ene ngaahi kupu ng ue.....	30
Fakama’ala’ala fatongia e <i>PSC</i>	30
Fokotu’u ke fakasi’isi’i ngaahi sino fai atu ki ai l unga kau ng ue	31
Tokanga ki he hikihiki v henga fakatatau ki he hikihiki ‘a e koloa	32
Tokanga ngali ‘ikai tali Komisoni <i>PSC</i> hiki v henga e Kapineti	32
‘Ika ha mafai e minisita ke fai ha tautea ki ha taha ng ue fakapule’anga.....	32
Lau e tohi fakah ’aki ngaahi L pooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea 2017.....	33
P loti tukuhifo ki he K miti Kakato l pooti ‘a’ahi faka-Fale Vava’u 15, Tongatapu 5, Tongatapu 4, Vava’u 14.....	35
Fiema’u ke v ofi fakahoko fatongia ngaahi potung ue & ngaahi palani ng ue.....	37
Tokanga tu’u tau’at ina kau ng ue fakapule’anga ‘oua te nau fakapolitikale	37
Tokanga fekau’aki mo e <i>Tribunal</i> koe’uh malu mo e totonu kau ng ue fakapule’anga.	39
Tali ‘Eiki Pal mia fekau’aki mo e <i>Tribunal</i>.....	40
Tokanga ke fakasi’isi’i ngaahi sino tokanga’i ta’efiem lie kau ng ue fakapule’anga	40
Taukave lelei ke ‘i ai <i>Tribunal</i> ki he lelei fakalukufua kau ng ue fakapule’anga.....	42
Pole ki he kaha’u e <i>PSC</i>	44
Tokanga ki he ‘ vahevahe kau ng ue faka-Pule’anga	47
Tokanga fekau’aki mo e <i>COLA</i>	48
Fokotu’u pe ‘e lava ke fakafoki tukuhau 20% pea kaniseli mo e <i>COLA</i> 5%	53
Tali Pule’anga ki he ‘uhinga e hiki v henga Kapineti	53
Founga to’o tukuhau he v henga kau ng ue	53
Tukuhau’i p seti 20 v henga \$40,000-\$60,000	54
Ola fakalukufua to’o tukuhau he v henga.....	54
Mole e Pule’anga ka kaniseli <i>COLA</i> 5% e Kapineti	55
Taukave’i hala e hiki v henga e Kapineti	55
Tukuhau ke tatau k toa ‘ikai ki ha ni’ihi p	55
‘Ika taau e hiki v henga Kapineti.....	56
Fehu’ia e makatu’unga ki he hiki v henga Kapineti.....	56

Tokanga ki he palopalema ne hoko 'ikai t vaka <i>Real</i> Tonga ki Vava'u	57
Tali Pule'anga fekau'aki mo e polokalama sivi mo'uilelei.....	59
Tali p 'e lava fai sivi mo'uilelei 'i Vava'u	59
Kei fai ng ue Poate <i>FISA</i> ki he ngaahi ta'efiemalie fekau'aki mo e totongi vaka.....	60
Tali ki he hoha'a fekau'aki mo h tahi he vaka 'Otumotuanga'ofa.....	61
Tali ki he malu'i e kautaha <i>FISA</i>	61
Tali ki he 'ave koloa 'aisi he koniteina ta'e'aisi	62
Fehu'ia na'a lava ke ma'u vahenga kau toulekeleka ta'u 70	63
Tali ki he kole ke monu'ia ua kau toulekeleka ta'u 70	63
Kelesi	64
Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	66

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu 24 ‘Aokosi 2017

Taimi: 1000-1005

S tini Le‘o: Me‘a mai ‘Eiki Sea Fale Alea.

‘Eiki Sea: K taki Kalake ‘o fai mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eikí.

Lotu

(Na‘e hua mai leva ‘e he Kalake Tepilé ‘a e Lotu ‘a e ‘Eikí ‘o kau k toa ki ai ‘a e Kau M mipá)

<003>

Taimi: 1005-1010

‘Eiki Sea: M 1 . K taki Kalake ‘o fai mai ‘etau tali ui

Ui ‘a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Pal mia, mo e Hou’eiki Minisit ‘o e Minisit , tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki N pele ‘o ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘at ke fakahoko hono ui e Fale ki he pongipongi ni ‘aho Tu’apulelulu ‘aho 24 ‘Aokosi 2017.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea, kole ke u to e fakaongo mu’a.

‘Eiki Sea: M 1 .

Kalake T pile: ‘Eiki Minisit Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki N pele Tu’i’i fitu, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, ‘Eiki N pele Nuku. S sefo Fe’aomoeata Vakati .

Poaki

‘Eiki Sea, ko e ngata’anga ‘a e tali ui ‘o e Falé. Ko e ‘Eiki Tokoni Pal mia ‘oku kei hoko atu ‘ene poaki folau fakatatau ia mo e ‘Eiki Minisit Ngoue, Vao’akau mo e Toutai. Pea peh ki he ‘Eiki Minisit Mo’ui, mo e ‘Eiki Minisit Fefakatau’aki, Ng ue ‘a e Kakai mo e Pa’anga H Mai mo e Tute, ‘oku poaki mai. Pea poaki tengetange ‘a ‘Eiki N pele Fusitu’a pea mo Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano.

Ko e toenga ‘o e Hou’eiki M mipa ‘oku ‘ikai tali honau ui, ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a t mui mai p . M 1 ‘Eiki Sea.

Me'a 'a e s'Eiki Sea

'Eiki Sea: M 1 . Tapu mo e 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Tapu foki ki h e 'Ena 'Af fió, Kingi Tupou VI ko e Tu'i 'o e 'Otu Tongá, kae 'uma' 'a e Ta'ahine Kuiní, Kuini Nanasipau'u mo e Fale 'o Ha'a Moheofó. Fakatapu foki ki he Pal mia mo e Hou'eiki Kapinetí. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele 'o e Fonuá, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí.

Hou'eiki! Kuo tau kei fakafeta'ia p mo fakam l 'ia 'a e kei fakakoloa 'a langi, tau a'usia...

<004>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Sea : ... he pongipongi ko eni. Pea ko 'etau 'asenita 'eni, ko e l pooti 'e 4 p eni 'a e v henga 15, v henga 5, ko e v henga 4, mo e 14. Mahino p 'oku kei toelahi p 'a e ngaahi V hengá, ke fakah mai ho'omou l pooti 'a'ahí. Ka u kole p mu'a ki he Kalaké, ke lau p mu'a 'a e ngaahi l pooti ko ení, pea 'osi p ia pea tukuhifo ke hoko atu p ia 'i he 5.3, ke faka'osi'osi 'a e ngaahi Fakamatala Fakata'ú, pea hoko atu 'etau l pooti 'a'ahí. He 'oku mahu'inga foki 'a e ngaahi me'a ko ení, ke tau vakai'i e ngaahi fiema'u vivili mo e ngaahi me'a 'oku fiema'u 'e he kakai e fonuá, ki he 'etau 'a'ahi na'e toki lava. Pea koe'uhí kae toki fakakakato p e ngaahi l pooti ki he Falé, ke toki lava e ng ue 'a e K miti Kakató Kae tuku p mu'a e faingam lie ko ení ki he Vava'u 16, na'e 'i ai e me'a na'e tokanga ki ai.

'Akosita Lavulavu : Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Fakatapu heni ki he 'Eiki Pal miá, mo e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu foki heni ki he Hou'eiki N pelé, mo 'eku fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea, m l mu'a ho'o laum lie lelei ki he pongipongi ni. 'Oku ou fie fakahoha'a he pongipongi ni, Sea, 'o fel ve'i mo ha ngaahi me'a 'e 2, 'a ia kuo kouna au 'e he kakai 'oku ou fakafofonga'í, ke u 'oatu ke mea'i 'e he Feitu'una mo ho'o Fale 'eiki ni.

Tokanga fekau'aki mo e sivi mo'ui lelei k inga Vava'u

Kuo 'osi fai e toutou kole mo e fakahoha'a ki ai kimu'a, k 'oku a'u mai ki he 'aho ni, Sea, 'oku te'eki ai ke fai ha ng ue ki ai. Pea ko e 'uluakí p , Sea, 'oku 'ikai ke fiem lie e kakai 'o Vava'ú, Sea, ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e me'a ko e sivi mo'ui lelei ki ha fiema'u ke folau atu ha taha ki tu'apule'anga. 'E fiema'u ia ke fai ha sivi mo'ui lelei, kae tautautefito ki he ni'ihi ko eni oku teu ko eni 'i he tolí. Pea ko e palopalema ko ení, kuo 'osi laulau'i ta'u mo e 'ikai p ke lava, e Sea, ke fai ha liliu ki ai. Pea ko 'enau ta'efiem lié. Ko e founa sivi mo'ui lelei lolotonga, 'oku fiema'u e kakai ia 'i Vava'ú, ke nau folau mai ki Nuku'alofa ni, 'o fakahoko ai 'enau sivi mo'ui lelei. Pea ko e vakai ki ai 'a e kakaí, fu'u fakavalevale, 'Eiki Sea, ke fai ha fu'u fakamole lahi pehe'i fau, ke fai 'a e totongi tikite mai, mo e nofo, mo e ngaahi fakamole kehe, Sea. Ke nau mai p ki Tongatapu ni, ko e fo'i sivi mo'ui lelei p , pea ka 'osi e sivi, te nau toe foki atu ki Vava'u 'o toki fakaongoongo ai, pe 'e lava nai 'a e me'a folau, p 'ikai.

'Eiki Sea, 'oku fakafuofua ki he faka'avalisi 'o e kakai mei Vava'u 'oku fiema'u sivi mo'ui lelei, 'i he ta'ú, 'oku faka'avalisi ki he toko 200 ki he toko 300 'i he ta'u kotoa p . Pea ko e faka'avalisi leva 'o e fakamole ki he toko taha ke folau mai ki Nuku'alofa ni. Ko 'ene sivi mo'ui lelei, 'oku

ofi ki he pa'anga e 500, kapau ko e ha'u vaka tahi. Pea kapau ko e puna mai he vakapuná mei Vava'u, 'oku ofi nai, 'oku ofi ia ki he meimei pa'anga e 1,000, ki he'ene tikite ha'u mo e foki, mo e nofo, mo e totongi tekis, mo e h fua e fanga ki'i fakamole peh, pea to e t naki atu ki ai 'a e fo'i fakamole ko eni ko ki he fakahoko ko 'a e sivi mo'ui lelei, 'a ia 'oku 'i he pa'anga nai 'e 300 tupu pe 400. Pea kapau leva te tau faka'esitimeti leva 'e Sea, 'oku ofi leva ki he pa'anga 'e 2 kilu ki he 3 kilu 'i he ta'u, 'oku fakamole 'e he kakai 'o Vava'ú, ke nau folau mai ki Nuku'alofa ni, ke lava 'o fakahoko 'enau sivi mo'ui lelei. Kae hili ko iá, 'Eiki Sea, na'e mei lelei ange ke 'ai p ha toket 'i Vava'u, ke ne lava 'o fakahoko 'a e sivi ko ení, pea 'ai ke mahino, ko e Falemahaki Ng, Sea, Pilinisi Ng, 'i Vava'ú, ko e falemahaki mo'oni, kae lava ke tu'usi 'a e ngaahi fakamole ta'efakapotopoto...

<006>

Taimi: 1015-1020

'Akosita Lavulavu: ... Tokoni pea 'oku ou tui Sea 'oku totonu ke liliu 'a e founa ng ue ko eni, pea ke fai kotoa p 'a e sivi mo'ui lelei 'i Vava'u he 'oku faka'ofa 'aupito 'a e kakai Sea ko e ni'ihi 'oku nau hanu mai 'osi fai e folau mai ki Nuku'alofa ni pea 'ai ange ia 'oku 'ikai ke lava ha folau ia 'ikai ke tali e visa ia, k 'oku 'osi fai 'a e ngaahi fakamole lahi 'aupito 'e Sea ki he ngaahi fakamole ko eni, pea kapau atu ki heni Sea pea mo e ngaahi *police records* pea ko e polisi l kooti 'a e kakai 'o Vava'u ki he'enau fiema'u folau p, 'oku hoko mo e me'a tatau p 'o hang ko e sivi mo'ui lelei.

'Oku tu'utu'uni ia ke nau folau kotoa mai ki Tongatapu ni 'o toki 'ai k toa p 'i heni ko e taha eni ia ha me'a 'oku ou tui 'oku fiema'u ke liliu pea mo ia Sea 'oku fu'u fakavalevale ke nau folau mai ki Nuku'alofa ni koe'uh ke toki ma'u 'enau polisi l kooti kae lava ke nau toki folau atu ki muli.

'Eiki Sea 'oku ou fakatumutumu he ko e kuonga eni 'a e initaneti mo e ngaahi fakalalakalaka fakatekinolosia ki he ngaahi fetu'utaki pea 'oku totonu ke ma'u p polisi l kooti 'a e kakai 'o Vava'u 'i Vava'u p Sea 'oku 'ikai te u tui 'oku totonu ke toki ma'u ia 'i Nuku'alofa ni, 'oku mau faka'amu Sea ke liliu mu'a 'a e founa ng ue ko eni he 'oku 'ikai te u tui 'oku totonu ke fakamole 'a e kakai 'o Vava'u 'o laulau ngeau mo lau afe ko e 'uhinga ko e folau mai ki Nuku'alofa ni ko e 'ai sivi mo'ui lelei mo e 'ai *police record* l kooti pea 'oku ou kole atu ai Sea ki he Pule'anga ke liliu mu'a e founa ng ue ko eni he 'oku faka'ofa e kakai 'o Vava'u hono pehe'i Sea. Pea ko 'eku tui Sea kuo pau ke tau ako ke tau falala ki he kakai 'i Vava'u 'oku nau tokanga'i 'a e ngaahi tafa'aki ko eni Sea.

Hoha'a fekau'aki mo e ngaahi koloa 'ave koniteina ki Vava'u

'Eiki Sea ko hono ua leva 'a e me'a 'oku ou hoha'a ki ai 'i he pongipongi ni pea ke k taki p Sea mo Hou'eiki pea 'oku fai 'a e tokanga mo e hoha'a mei he vahefonua Vava'u ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e vaka tahi 'a e Pule'anga pea mo e founa hono fakafolau atu 'a e ngaahi koloa kiki p koloa 'aisi pea mei Tongatapu ni ki Vava'u, 'oku fai 'a e hoha'a Sea he 'oku 'ave 'a e lahi taha 'o e ngaahi koloa 'aisi 'i he ngaahi koniteina m tu'u p ko e *try container* 'oku 'ikai ko ha koniteina 'aisi. Sea ko e koniteina m tu'u mo e koniteina 'aisi fakak toa 'oku ofi ki he fo'i koniteina nai 'e 61 'oku fakafolau ai 'a e koloa pea mei Nuku'alofa ni ki Vava'u ko e fakafuofua ki he fo'i koniteina

'aisi p 'e 8 'oku mo'ui pea 'oku lava 'o ng ue ' me'a leva 'oku hoko 'oku 'ave ai p koloa 'aisi 'i he ngaahi koniteina m tu'u Sea ko e faka'ofa taha Sea ko e taimi ko 'oku 'alu ai 'a e vaka 'o tukuvak 'i Ha'apai he taimi 'e ni'ihii p Sea 'oku laulau houa ai p 'a e kiki ko eni 'i he ngaahi koniteina *try* pea ko e me'a leva 'oku hoko ki he ngaahi kiki 'aisi ko eni Sea 'oku 'i ai leva hono anga pea 'ikai ko ia p k 'oku to e fakaloloma taha Sea he 'oku faka'avalisi 'a e l l a 'a e folau vakatahi tau peh p ko e *MV* 'Otuanga 'Ofa pea mei Nuku'alofa ni ki Vava'u 'i he taimi 'oku afeafe ai 'i Ha'apai 'oku meimei 'i he houa 'e 24 ki he houa 26 pea toki a'u ai ki Vava'u pea ko e taimi lahi kuo a'u e kiki ia ko eni ki Vava'u kuo 'osi 'i ai hono anga 'ona ia Sea kuo 'osi *melt* p kuo 'osi vaia 'a e kiki ko eni, pea kuo 'osi 'i ai 'a e tu'unga ta'efe'unga 'aupito 'i he tu'unga 'oku 'i ai 'a e kiki, pea toki 'ilo p ia 'e he kakai 'oku kovi e kiki ko eni hili 'enau 'osi haka p luu'i 'a e kiki ko eni 'oku hang 'oku taka'uli h fanga he fakatapu 'a e hui 'a e moa p ko e h e fa'ahinga kiki na'e 'ave atu.. Pea ko e tu'unga ta'efe'unga ia 'oku a'u ki ai 'a e ngaahi 'ave ko eni 'a e kiki ki Vava'u ko e taimi lahi Sea 'oku fai 'a e hoha'a he 'oku te'eki ai p ke fai ha fu'u ng ue f f ki ai he na'a ku *raise* p 'i he fakataha na'e fakahoko heni 'i he ngaahi uike kuohili p ko e mahina kuohili, na'e peh p 'oku fai p 'a e ng ue ki ai k 'oku te'eki ai ke lava 'o solova 'a e fo'i palopalema ko eni Sea, pea 'oku fai 'a e hoha'a he 'oku te'eki ai p ke fai ha ng ue ki ai Sea 'a e kautaha ko eni, pea 'oku ou tui ...

<007>

Taimi: 1020-1025

Fie'ilo p 'oku 'i ai ha malu'i mo'ui ka mole ha mo'ui 'i tahi

'Akosita Lavulavu: 'Oku ou tui Sea 'oku 'i ai 'a e fu'u mamafa 'a e totongi mo e 'ikai ke sai 'a e founga 'oku 'ave ai 'a e utá ki Vava'ú Sea. 'Oku ou to e fie'ilo p Sea he taimi tataup 'oku ou fie 'ilo, p 'oku 'i ai nai ha *insurance* 'oku *cover* ha mo'ui 'e mole 'i he vaka ko eni 'a e Pule'anga p ko ha fa'ahinga me'a peh . 'Oku ou fie 'ilo Sea p ko e h , p ko e fiha 'a e *insurance cover* ki he fa'ahinga fakatu'ut maki 'e hoko 'i tahi. 'Oku ou toe fie 'ilo Sea, p ko e kautaha *insurance* 'i fe 'oku fai ai 'a e malu'i ko eni. Pea 'oku ou toe fie'ilo pe ko e h , p ko e fiha 'e totongi 'o kapau 'e faifai ange kuo ngoto 'a e vaká 'i tahi, p mole ai ha ngaahi mo'ui 'a e kakai Vava'ú Sea. Na'e 'osi 'i ai p 'a e vaka 'o e Pule'angá na'e ngoto 'o mole ai 'a e mo'ui 'e 74 Sea, 'i he kuohilí, pea ko 'eku ma'ú na'e 'ikai ke 'i ai ha *insurance* ki ai, pea na'e iku 'o totongi huhu'i taki valu mano nai, ki he kakai ko ia. 'Oku ou loto ke 'oua 'e faifai ange Sea, kuo to e hoko ha me'a peh ki he kakai 'o Vava'u. 'Oku fiema'u ke 'ai ke pau mo mahino, he taimi ni Sea ke 'ilo'i 'e he kakai. Ke fakapapau'i 'oku 'i ai hono malu'i mo'ui, p ko ha *insurance* ke ne *cover* ha mo'ui 'e mole 'i tahi Eiki Sea he taimi 'oku folau ai 'a e vaka.

Fokotu'u ke fokotu'u ha k miti fili ke fai ha sio ki he 'ave me'akai ki Vava'u

Eiki Sea 'i he m meniti ko eni Sea, 'oku ou faka'amu ke fai ha fokotu'u atu Sea, p 'e laum lie 'a e Feitu'u na, pea peh ki he Hou'eiki Sea, te ke laum lie lelei Sea, ke fokotu'u ha K miti Fili Sea, ke fai ha sio ki he me'a ko ia na'a ku toki lave ki ai, pea peh ki he me'a na'a ku lave ki ai ki mu'á, fekau'aki pea mo e mamafa ko eni 'a e tikité, pea peh ki he ngaahi uta ko eni ko 'a e kakai ko eni ko ki Vava'u. Ko e 'uhingá p Sea, he na'e 'osi 'i ai 'a e l pooti na'e 'omai ki Fale Alea ni, pea na'e peh , ko e taimi ko ia 'oku 'ave ai ha uta ki Vava'u Sea, tau peh ko ha fo'i koniteina

'oku pa'anga 'e 550 hono 'ave 'a e fo'i koniteina pea mei heni ki Vava'u. Ko e taimi ko ia 'oku foki mai ai 'a e fo'i koniteina pea mei Vava'u ki heni Sea, na'e peh he fakamatala na'e 'omai ki Fale ni, 'e p seti p 'e 50. Tatau p ia mo e ngaahi fakamatala na'e tukuatu 'i he leti Sea. 'E p seti p 'e 50 'a e koniteina me'akai 'e 'omai pea mei Vava'u Sea.

'E Sea, ko e fakamatala ko eni Sea, 'oku 'ikai ko ha fakamatala 'oku mo'oni. 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e fakamatala ko eni ko 'e 'omai 'a e koniteina mei Vava'u p seti p 'e 50. 'Oku hanga 'e he fakamatala ko eni Sea 'o lohiaki'i 'a e Fale ni, lohiaki'i mo e Feitu'u na, pea to e lohiaki'i 'a e kakai 'o e fonua Sea. Na'e 'alu atu 'a e k inga mei hoku v hengá Sea, 'o fakaheka mai 'enau koniteina 'i he vaka ko eni 'o e uike kuo 'osi nai, p ko e uike atu. Na'e 'ikai ke p seti 'e 50 ia Sea. Na'e pa'anga 'e 350 hono fakaheka mai 'a e koniteina me'akai pea mei Vava'u ki Nuku'alofa ni. Kapau na'e p seti 'e 50 Sea, hono fakaheka mai 'o 'omai ki heni, na'e tonu ke 275 p ia. Ka ko eni 'oku 350 ia. 'A ia Sea ko e ngaahi fakamatala ko eni, 'oku 'ikai ke mo'oni.

'Eiki Pal mia: Sea ka u ki'i tokoni ange mu'a.

'Akosita Lavulavu: K taki p 'Eiki Pal mia kau ki'i faka'osi ai leva Sea kuo mei 'osi 'eku malangá ia 'a'aku k taki.

'Eiki Sea: P 'i me'a faka'osi mai.

'Akosita Lavulavu: 'A ia ko e ngaahi fakamatala ko eni Sea 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e ngaahi fakamatala ia ko eni Sea. Pea 'oku ou fokotu'u atu Sea, ke 'ai mu'a ha K miti Fili, ke fai mu'a ha ng ue ki heni. Kuo 'osi lava eni ia mahalo ha m hina, 'etau tali ke 'omai ha tali fakafiem lie mo mo'oni ki he Feitu'u na pea mo e Fale 'eiki ni pea mo e kakai 'o e fonua. Fakam l atu Sea he ma'u faingam lie.

'Eiki Sea: 'Eiki Pal mia me'a mai.

'Eiki Pal mia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma' 'a e toenga 'o e Hou'eiki. 'Oku ou tui p ko e ngaahi hoha'a ko eni mo e ngaahi me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofongá 'e faingata'a ke fai hake ha tali p he fo'i taimi p ko ia. Koe'uh 'oku ne 'omai 'a e ' me'a lahi, ka 'oku ou tui 'oku 'i ai p 'a e founga ko e tohi fehu'i. Pea ko e taimi ko ia 'e fai ai 'a e tohi fehu'í, 'e 'i ai 'a e faingam lie 'o e Hou'eiki Minisit , ke nau hanga 'o tali fakalelei 'a e fehu'i ko ia. Ko u fakam l 'atupito ki he Fakafofongá he'ene 'omai 'a e ngaahi me'a ko eni. Ko e anga ko ia 'eku foungó, kapau 'oku tau fiema'u ke 'oatu ha tali lelei, mo fakapotopoto 'e saiangé ke 'omai ha fo'i tohi fehu'i, pea 'oange ha faingam lie ki he Minisit ko ia ke 'alu 'o fekumi ki he ngaahi me'a ko ia, pea ...

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Pal mia: fai 'ene tali pea toki 'omai. Ka neongo ia 'oku mahu'inga 'aupito p e me'a ko eni 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga pea ko u fakam l ki ai 'i he lava lelei fai 'ene fakahoko hono fatongia ka ko e palopalema ia 'Eiki Sea. Ko u tui he 'ikai ke fu'u lava ia 'e ha ni'ihp ha tokotaha

'i he t pile ko 'eni 'o 'oatu ha tali fakafiem lie koe'uh p ko e si'isi'i e taimi pea mo e natula ko fehu'i 'oku fai. K ko u peh mu'a ke 'oatu ha fo'i, ke u 'oatu p ha ki'i tali ki he fo'i fehu'i 'e ua.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e 'isi na'e hoha'a ki ai Vava'u 16

Ko e me'a ko eni fekau'aki mo e sivi 'oku peh 'e he Fakafofonga 'oku fakamole ki he kakai 'o Vava'u ke nau folau mai ke ma'u 'enau sivi fakamo'ui lelei koe'uh ka nau toki folau. 'Oku mo'oni 'aupito 'aupito p ia. Pea ko u tui 'oku 'ikai ko hano toki 'ohake eni e me'a ko eni 'i he 'aho ni, na'e 'osi 'ohake p he kuohili. Pea 'oku ou tui 'oku 'ikai ke 'i heni e 'Eiki Minisit he 'oku ne fokotu'u mai ke 'ai ha taha 'i Vava'u. K 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha'atau fu'u mea'i he Hou'eiki e Fale ni p ko e h e tu'utu'uni 'a e lao fekau'aki, na 'oku fiema'u p ia ha taha 'oku *qualify* ke ne fakahoko e ng ue ko ia ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha peh 'i Vava'u mo Tonga ni. Kai kehe ko e, ko e me'a ia 'oku fekau'aki mo e me'a ko ia ka 'oku 'i ai e mo'oni 'oku fakamole ki he kakai 'o Vava'u.

Ko e me'a 'e taha na'a na lave ki ai ko e, ko e uta. Ko e me'a fekau'aki mo e vaka. 'Oku, ko e tokotaha ko 'eni 'i he, 'i he *Public Enterprise* 'oku 'ikai... hei'ilo he kapau 'e toki 'i ai ha'ane tali ka ko u tui te ne fiema'u 'e ia ha taimi ke talanoa mo e Potung ue ko ia mo e *FISA* mo e kau ng ue ko e h ko e palopalema 'oku hoko ki he me'a ko ia ki he fekau'aki ko eni mo e me'a kau ki he 'aisi mo e ngaahi me'a peh . Kai kehe ko e, ko 'eku, k taki p Fakafofonga 'oku ou tui mahalo ko e fakapotopoto taha ki he me'a ko eni ke, ko e natula ko e fehu'i 'i he'eku fanongo ki ai 'oku fiema'u ke fai 'a e talanoa ki ai mo e ni'ihii mo e kau *CEO*. Pea kapau 'oku ne peh p ke 'oatu ha ki'i tali fakafiem lie 'ikai ke u tui 'e kakato e tali ko ia ...

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Pal mia na'e tuku p ke toki kole p ki he Minisit *Public Enterprise* ke na, ke toki fai ha'ane feme'a'aki pea mo e potung ue ko eni pea toki fai mai ha l pooti 'a ho'at he 'oku mahino p 'a ho'at ko 'etau *question time* p ia. Hang ko e me'a ko eni na'e 'uluaki kole ki ai k ko e, 'oku 'i ai foki 'etau ongo, ko 'etau ongo Minisit eni mei Vava'u, tama Pangaimotu mo e tama Vaimal . Pea 'oku ou tui 'oku, ko e me'a p ko e ta'efie peh atu p ki he tafa'aki 'e kau Fakafofonga 16 'o ki'i laulau atu ki he tama Vaimal , 'e lava ke ki'i fai e me'a ko ia, 'oku ou tui ko e, ko naua p 'oku mafai ki he me'a ko ia ka peh ke 'ai e potung ue ke nau fai e ng ue ko ia ko u tui 'oku lava lelei p ke fai p 'i Vava'u, kae 'oua 'e to e fakahela mai he 'oku tau 'ilo p foki 'etau palopalema e ki Fisi ko 'o 'ai Visa 'Amelika. Tau fakamole atu he *Air Fisi* tau to e fakamole mai 'oku 'ikai ke tali ha'atau, ko e faka'ofa e kakai. Ko u tui 'oku lava lelei p he, kae tuku p ki he Minisit 'ova mai ki heni 'o, mei he Lolo 'a Halaevalu, me'a mai 'Eiki Minisit Polisi.

'Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea m l ho'o laum lie ki he pongipongi ni pea peh ki he Hou'eiki ho Fale Alea kae fai atu p ha ki'i tokoni ki he me'a ko eni 'oku hoha'a ki ai 'a 16 Sea. Mahino p ia ki he motu'a ni ko e natula eni 'o e tokanga ko e kau Fakafofonga ki he fakavavevave'i e tali. Kapau 'i he taimi 'e ni'ihii 'oku 'ikai ke fakah 'i Fale Alea ni 'oku tata'o ai p 'enau me'a 'oku nau tokanga ki ai. Ko ia 'oku ou mahino'i p ia 'e au. Sea ko e me'a ko eni fekau'aki mo e polisi l kooti, 'oku ou fie fakahoko atu p 'oku fanongoa kakato 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Vava'u pea 'oku mo'oni p ia pea 'oku 'ikai ko Vava'u 'oku kau k toa ai e ngaahi 'otu motu. Ka ko e ki'i palopalema p Sea ke vahevahe atu p 'a e me'a ko 'oku tokanga ki ai ho'omou Potung ue Polisi. Mahalo 'oku mou mea'i p na'e 'ikai ke fuoloa mei heni hono

l unga'i 'a hono p ' si'i ko eni e me'a ko e l kooti ko 'a e polisi. Pea na'e 'ave leva e ' lekooti 'o *centralize* 'i he malumalu ko ia ko 'o e Komisiona Polisi ke ne tokanga'i 'oku fakapapau'i 'oku totonu hono *issue*, he 'oku 'i ai mo e ngaahi fiema'u ia mei muli Sea 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke 'oange 'a e polisi l kooti ki he tokotaha ko 'oku ne kole. 'Oku fiema'u p ia ke *email* hangatonu p ia mei heni mo 'ave hangatonu ki ha *agency* ki muli, tupu p ia mei he 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'oku 'ave ia ki he tokotaha ko 'ha'ana e l kooti pea ne liliu ia 'e ia. Mahalo ko tautolu p 'i he pasifiki 'oku kau he ngaahi fonua si'isi'i 'i he taimi ni 'oku tau kei fai e *practice* ko ia hang ka au ko Fisi 'oku 'osi, 'oku 'ave hangatonu p ia ki he ngaahi *agency* p ko e potung ue 'oku nau fiema'u ke fakapapau'i 'oku mo'oni mo ta'eliliu, ko e anga ia e kumi ko 'ki he l kooti ...

<009>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisit Polisi: .... Ka ko u fanongoa Sea 'a e me'a ko 'oku tokanga ki ai 'a 16 pea ko u faka'apa'apa lahi p au ia ki ai. Ko u tui p Sea mahalo ko 'a ho'at te u to e 'omai ha tali 'oku to e kakato angé mo ha to e founga ko 'e lava ke tokonia ai iá Sea. Mahalo ko e ki'i tokoni p ia ko u lava 'atú.

'Eiki Sea: Ko ia, m l 'aupito 'Eiki Minisit Polisi. He ko u tui ko e, tau fakat t p ko e ng ue ko eni 'a e *labor mobility* ko eni 'a e Pule'angá, 'oku tonu ke feng ue'aki p potung ué ia mo e potung ue ko eni *MIA*. Koe'uhí ke 'omai p hangatonu p ia mei ai ki he potung ue kae 'oua to e nautolu 'o, hang ko ia na'a ke me'a ki aí ke, kapau 'e toki fetu'utaki p 'a e potung ue ia mo e potung ue *MIA* he 'oku nau 'ai p lisi 'enautolu e kau folaú. Tau fakat t p . Pea mahalo ko e me'a tatau p pea mo e Potung ue Mo'uí ke feng ue'aki p ngaahi potung ue 'a e Pule'angá koe'uhí ke fakanounou ai ke nau fai 'enautolu e fatongia ko iá hono t naki e me'a ko iá he ko nautolu p 'oku nau hanga 'o fai 'a e folau ko eni 'a e kau kulupu 'oku 'ki muli he toli mo e ngaahi me'a peh . 13, Ha'apai, me'a mai.

Ke 'ai he Pule'anga ha vaka ma'a e 'otu motu 'a Ha'apai

Veivoso Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. M l mu'a e kei fakalaum lie lelei he pongipongi ni. Tapu pea mo e Pal mia 'o Tonga kae 'uma' e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu atu foki ki he kau Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afió kae 'uma' e fonuá, Kau Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea, m l mu'a e ma'u 'a e faingam lie ke fai atu ai ha fakahoha'a ki he Feitu'u na fekau'aki pea mo e ngaahi me'a mahu'inga 'oku 'ohake 'i he Vava'u 16. 'Eiki Sea ko e me'a 'oku fai atu ki ai 'a e fakahoha'á ko e fuoloa 'a e folau 'a e vaká mei Nuku'alofa ki Vava'ú. 'A ia Sea 'oku ou poupou atu ki he fakahoha'a mo e fiema'u ko eni 'a e Fakafofonga 16 ka ko u 'oatu 'e Sea ha tokoni p ki he palopalema ko eni 'oku fekuki mo Ha'apai. Ke f f ke hanga 'e he Pule'anga 'o 'ai ha vaka makehe ke *subsidy* ha vaka ke hangatonu p ia ki Nomuka, Fonoi mo Mango, 'Otu Motu Lulungá peh atu ai 'i 'Uiha mo Felemea, Lofanga pea mo Mo'unga'one pea mohe ia 'i Pangai. Kae lele p 'a e vaká ia mei Nuku'alofa ni, Pangai, Neiafu. Ko 'ene, kae tukuange ngaahi 'otu motú ke fai ha, pea ko u tui 'e solova ai 'a e ngaahi palopalema 'oku hoha'a ki ai 'a Ha'apai. Sea ko e poupou ia fekau'aki pea mo e faingata'a kuo tofanga ai he 'oku 'ikai ke fakahalaki 'e he motu'a ni 'a e ngaahi taimi fuoloa pea 'oku ou tui ko e palopalema lahi ia 'a e kautaha vaká 'enau feinga ke fakatofu e ngaahi fiema'ú. Ka ko u fakam l ki he kautaha vaká 'ene fai 'a e hoha'a fekau'aki pea mo e tau po'uli ki Lulunga mo Mu'omu'á. Pea kuo fai 'a e tu'utu'uni 'a e kau ma'u mafaí pea

kuo folau 'aho atu 'a e vaká ki Nomuka pea mo Ha'afeva. Ka ko u tui ko e palopalema 'a 16 ko e tuai 'i he ngaahi taulanga 'ene afeafe holo ko ía.

'Eiki Sea ko e me'a hono hoko fekau'aki pea mo e uta p seti 'e 50, ko u pou pou ki he tokotaha ni. Ka ko u tui na'e 'omai 'a e tohi mei he CEO ke fakatonutonu 'a e ngaahi mahu'inga pea mo e ngaahi me'a fekau'aki pea mo e totongi ka na'a ne peh te ne to e 'omai 'a e lisi fo'ou ke fai e, he na'e 'i ai e ki'i *overlook* e kau ng ue 'a e ngaahi me'a ko ení. 'A ia ko e uta ko ke 'omai fakakom sialé, 'oku 'i he me'a ia ko 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga 16 ki he p seti 'e 25. Ka ko u tui ko e me'a ia 'oku ou pou pou atu ki he ngaahi me'a 'oku feme'a'akí ke tau tuku atu hang ko e me'a 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea ke toki me'a mai e CEO 'o 'omai e ngaahi me'a ko ení. Ko hono toé Sea, 'oku mahino p ki he motu'a ni 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e k inga mei he 'otu motu 'o e tahí. Sea ko e taha ia ha fakahoha'a fekau'aki pea mo e ngaahi me'a 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki 'i he pongipongi ní. M l Sea e ma'u faingam lie.

'Eiki Sea: M l Fakafofonga 13 kae tuku p mu'a ki he Minisit ke ne toki me'a mai ia 'a ho'at pea fai atu ha vakai ki he potung ue. 'Eiki, Funga fonuá, me'a mai.

Lord Tu'iha'angana: Sea ko u kole p au ia ki he taimi ni ko e fo'i *issue* p ko eni 'a e me'á ia pea toki...

'Eiki Sea: Me'a mai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. Ko 'eku ki'i tokoni p 'aku ...

<001>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu'iha'angana: ... 'oatu p ki he fokotu'u ko eni 'a e Vava'u 16. Hang p 'oku ke mea'i na'e ngaahi uike atu foki kuo maliu atu na'e fai foki 'a e 'ohake 'a e hoha'a ko eni fekau'aki mo e totongi 'o e vaka 'a e 'Otuanga'ofa. Pea na'e lava mai ai 'a e kau ng ue mei he kautaha 'o fai e fakataha mo e Hou'eiki na'e fai 'a e hoha'a. Kae mahalo 'oku mea'i p he 'e Fakafofonga ka ko e fehu'ia lahi 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ohake he Fakafofonga 16. He ko e, he na'e, ko e 'uhinga ia na'e 'omai he 'e kau ng ue ko na'a nau lava mai mei he FISA 'o peh ko e meimei ko e pa'anga p ko e *income* ko 'a e kautaha kongá lahi p seti 'e 80 'oku 'alu k toa p ia ki he vaká ki he fakamole ki he vaka ke totongi 'a e ngaahi *insure* ko e, ko hono 'ave 'o toho ko hono... pea ko e 'ai, ko e fo'i, ko hono *maintenance* 'o e vaka.

Ka ko e me'a 'oku fehu'ia ai he pongipongi ni Sea hang ko ko ho'o pou pou ke 'ai ha K miti Fili he 'oku m hino 'oku fehu'ia 'a e, he kapau ko ia 'oku 'alu e fu'u pa'anga lahi ko eni p seti 'e 80 e pa'anga h mai 'a e kautaha ki he vaka ki hono fakalelei'i pea mo hono tauhi ke lelei. 'Oku fehu'ia leva 'a e, hang ko eni 'oku peh he Fakafofonga tapu ange ko e koniteiná 'aisi p 'e valu 'oku toe he ko u tui mahalo 'oku, kapau na'e 'omai e vaka mahalo ko e koniteiná 'aisi 'e 20 p 30. 'A ia 'oku mahino leva 'oku fehu'ia 'a e pa'anga ko eni 'oku 'ave ki hono *maintenance* 'o e vaka mo hono toho fakata'u mo e me'a ko ia. Kae, ka 'oku 'alu p ' koniteiná ia ke 'osi. He 'oku

m hino p eni ia ko 'ene 'osi p valu ko mahalo ko e ngata'anga leveleva ia 'a e koniteiná 'aisi he vaka.

'The ngaahi 'aho ko e uike kuo 'osi Sea na'a ku ma'u e, 'ikai ke u fa'a ng ue'aki foki 'a e 'initaneti ka ko e 'omai, 'ikai ke u ma'u p ko e N pele ko eni p ko e tokotaha 'a e la'it mei he tokotaha na'e folau 'i he ngaahi uike p kuo 'osi 'i he vaka ki Ha'apai pea peh p ki he'ene folau ko eni he uike kuo 'osi p ko e uike atu. Ko e fo'i matap 'i he vaka 'oku, 'a ia ko e t p 'a e peau ia mei he tafa'aki ko ia 'oku 'oho k toa p tahí ia ki loto 'o fefokifoki'aki peh p ia. Pea 'oku 'asi p ia e ki'i fakamatala nounou e tokotaha ko eni na'a ne 'eke ki he kauvaka p ko e h e 'uhinga 'o e peh , 'o peh ko e *rubber* 'oku ne 'aofi e fo'i matap kuo 'osi ta'e'aonga ia p ko e h 'oku fiema'u ia ke fakafo'ou ka 'oku 'ikai, 'a ia ko e 'uhinga ia. Ka 'oku 'ikai ko e fakat t p ia Sea 'o hang ko eni ko e ' koniteiná 'aisi pea mo e ' tu'unga peh vaka. Ko e konga lahi e pa'anga 'oku 'ave ki hono fakalelei'i e vaka mo hono tauhi ka 'oku 'ikai ke h mai 'oku 'i he tu'unga pau ko e tu'unga 'oku 'i ai e vaka, 'a ia ko e pou pou ia.

Pou pou ke fokotu'u ha K miti Fili ke sio ki he ' uta vakatahi

'A ia 'oku fiema'u leva hang ko eni ko e K miti Fili 'oku lolotonga ng ue ki he vakapuna 'a ia leva 'e fiema'u leva ha K miti Fili ia ke nau to e ng ue atu 'o to e ki'i loloto atu mo fakaikiiki ange 'oku 'alu ko 'a e pa'anga ki he me'a ko eni 'oku talamai he 'e kau me'a p 'oku to e hu'u ia ki ha feitu'u kehe. Ka ko e ki'i t naki atu p ia mo e pou pou ki he me'a ko eni 'oku hoko. Ko e 'uhinga na'e 'osi fai e fakataha mo e kau ng ue ko eni mei he kautaha vaka pea ko e tali 'oku 'omai. Ka 'oku 'ikai, ka 'oku fehu'ia ia pea mo e tu'unga ko 'oku 'i ai 'a e vaka hang ko eni 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga ko e ' koniteiná 'aisi 'oku toe p valu ia p ko e fiha. Ko e tu'unga ko eni e vaka 'oku faitaa'i tonu mai e ' me'a. 'Oku 'ikai ke 'i he tu'unga fakafiem lie. 'Oku tu'unga fakatu'ut maki ka 'oku ou tui p mo e pou pou atu kapau 'e to e 'ai ha K miti Fili ke nau to e v kili atu p 'oku 'alu ko 'a e pa'anga ki he me'a 'oku talamai p 'oku to e mama p ki ha feitu'u kehe. M l Sea.

'Eiki Sea: 'A ia 'oku m hino 'oku 'ikai ke mali 'a e fakamatala mo e me'a 'oku 'asi mai . Tongatapu N pele 'uluaki.

Lord Vaea: M l ho fakalaum lie 'Eiki Sea. Pea ko 'eku lave'i atu he pongipongi ni 'oku longolongoa'a hoku fatafata.

'Eiki Sea: Ko ia.

Lord Vaea: Ko e tautau eni 'a e m talí ko ia ko *Oceania* 'i he fuhu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia na'e 'ai p ke 'eke atu ki he Feitu'u na p ko e h ko .

Lord Vaea: Pea ko e m talí eni na'e ma'u 'i he va'inga e m tu'a na'a nau 'o fakafofonga'i 'a e fonuá he fuhu Sea.

'Eiki Sea: M l . T ko e m tu'a kehe ia.

Lord Vaea: Ko e tu'unga e 'o e s poti neongo kuo ta'ofi e s poti hotau fonua ni Sea, 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: M l .

Lord Vaea: Pea 'oku kei hoko atu p ki ai ka mou me'a 'eku mafasia hono tui mai ki he fu'u Fale 'Eiki ni. Pal mia me'a mai ko ko e me'a na'a ke me'a mai ki ai ke fai hono ukufi.

'Eiki Sea: Ko ia.

Lord Vaea: Pea ko u lele mai mo ia ke mou me'a tonu ki ai. Ko e ola e ng ue. Uanoa kapau 'e to e tokoni'i Sea, 'Eiki Sea. Ko ia ai 'oku fai e kole atu ki he 'Eiki Pal mia kae 'uma' e Pule'anga 'oku fai e fe'auhi 'a e s poti ko eni ko e fuhu he mahina katu'u. Mou 'ofa 'o tokoni mai. Kapau 'oku peh p 'oku 'ikai ke mou tokoni'i uanoa kapau te mou tokoni'i. M l 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia. Ko e lilu p 'o koula 'oku sai. 'Eiki N pele 'Eua.

Tokanga ki he nounou e paasipooti 'i muli

Lord Nuku: Tapu p pea mo e 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he 'Eiki Pal mia...

<002>

Taimi: 1040-1045

Lord Nuku: kae 'uma' e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea ko e fokoutua p motu'a he pongipongi ni ko e 'uluaki e me'a 'Eiki Sea koe'uhí ko e paasipooti ko fonuá 'oku ma'u he motu'a ni e ki'i fetu'utaki pea mei muli kuo nounou 'a e paasipooti, pea hang pe ko Tongá ni 'Eiki Sea, pea na'e fai e fetu'utaki ki he ... 'o peh ko e mahalo 'oku toki a'u ia ki T sema mahalo pea toki lava ke to e h mai ha paasipooti. Ka ko e founga ko 'a ko 'oku fai 'aki e folau he taimi ni 'Eiki Sea 'oku ai e ki'i ... ko e nounou ko iá Sea pea 'oku ai e hoha'a ki ai e kakai e fonuá, koe'uhí he 'oku tau 'alu ange eni ki he ki'i faha'ita'u 'oku ki'i lahilahi ange ai e folau ko kakai e fonuá Sea, pea ko e fehu'i p ki taumu'a koe'uhí ko e hoko 'a e ngaahi me'a peh ni 'Eiki Sea kuo u tui 'oku 'ikai ke ... hang ko 'ene hoko fakafokif 'ohovale pe kuo talamai kuo fai e nounou Sea, pe ko e tu'ungá ko e tu'unga fakapa'anga 'oku 'ikai ke tau lava ke tau to e lava malava ke paaki ha paasipooti fo'ou, pe ko e h e tu'ungá Sea, 'a ko 'oku tu'unga peh ai 'etau paasipooti he 'aho ni. He 'oku ai foki pea mo e founga 'oku ng ue'aki pe la'ipepa ka 'oku lahi e ngaahi fonua ia 'i muli 'oku 'ikai ke nau tali ia 'e nautolu ke ng ue'aki 'a e foomu ko 'a e *CI form* pe ko e me'a ko e ... ko hoto *identity* p ke 'uhí ke fakamo'oni ke 'uhí kae lava 'o fai e folau Sea pea 'oku fai 'a e tokanga ki ai koe'uhí ko hotau k inga mei muli 'oku 'amanaki ke nau fie folau mai, 'oku ai 'a nautolu kuo 'osi e taimi e paasipooti pea 'oku fiema'u ke ... ka 'oku nounou e paasipooti ko e 'uhinga ia e fakahoha'a ko eni 'Eiki Sea. Pea 'oku ou lave'i pe 'e au ia hang ko e me'a ko eni na'a ke me'a mai ki ai ko 'a e 'Eiki Pal miá 'Eiki Sea, ka 'oku ou tui ko e ngaahi me'a ko eni 'e fu'u tuai ia ke fai p 'a e tohi ko eni ko Tohi Fehu'i. He ko e Tohi Fehu'i ia 'oku ai e 'aho ia 'e 14, 'oku 'oatu ia, 'e 'osi e m hina ia 'oku te'eki ke tali mai 'a e tohi ia Sea ka ko e me'a ko eni ia 'oku fakatu'upak ia pea

‘oku fu‘u fiema‘u fakavavevave he kakaí. Koe‘uhí ‘a e me‘a ko eni e paasipootí Sea. Ko e me‘a hono uá, Sea, ke ‘uhí kapau ‘e toki tali mai p meí taumu‘a pe ko e h e tu‘unga ko iá. Ka ‘oku ou tui ko e me‘a mahu‘inga ‘aupito ia ‘i he pongipongi ni ki he kakai e fonuá, he ‘oku ke mea‘i p Sea koe‘uhí ko ‘etau halanga pa‘anga lahi ‘o e fonua ni ‘oku ma‘u ia mei he folau ki mulí. Ko e toli pe ko e h pe ha fa‘ahinga founa ka ‘oku fiema‘u lahi ‘aupito e naunau ia ko ení ke ‘uhí ke lava ke ‘at ki he kakai e fonuá Sea.

Tokanga ki he teuteu ‘a e timi liiki ‘a Tonga ki he Fe‘auhi ‘a M mani he ta‘u ni

Kapau ‘e me‘a Sea, ko e me‘a hono uá ia Sea hang ko eni ko e me‘a ko ki he sipotí, ‘oku ou lave‘i pe mahalo ko e tau liikí mahalo ‘oku fai ‘enau tau *World Cup* he ta‘u ni ka ko u ‘uhí foki na‘e ‘i heni pe ‘oku kei Palesiteni ‘a e ‘Eiki Minisit , ka ko e ‘uhí ko e tu‘unga ko ki hono fai ko he ta‘u ni, ‘oku te‘eki ai ke ai ha me‘a ia ke h mai ke fai ha teuteu ko ení, ka ko ‘etau ‘akapulú liikí ‘oku tau fa‘a kau tautolu ia he tu‘ukimu‘a ko ‘i he fa‘ahinga sipoti ko ení.

‘Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi : Ki‘i fakatonutonu atu pe ‘Eiki Sea. Ko e t naki atu p ki he ... ai pe ‘ene malangá he ‘oku tonu pe

‘Eiki Sea: Me‘a mai.

Tali ki he tokangaekina e timi liiki fakafonua ‘a Tonga

‘Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi : Ko ‘etau ‘akapulu liikí, na‘e lele lelei p *season*, tu‘o taha pe foki he ta‘u, ‘a ia ‘oku tatau pe mo e *Union* mo e toenga ko ngaahi *Federation* kehé. Ko e ivi e fonuá ia ko e ki‘i fe‘auhi ia ‘oku fakata‘u pe ‘oku tu‘o taha p . Pea na‘e ‘osi lava ia he kongá kimu‘a e ta‘u ni, pea ‘oku teuteu atu ki he *World Cup* ‘a ia ‘oku fakahoko ia ‘i ‘Okatopa, ‘osi maau e fili e timí ia ‘i ‘Aositel lia he ‘etau f nau Tonga ko ‘oku ‘i aí. Ai pe timi l kolo ‘oku ‘amanaki ke nau folau atu, ko e filifili p ia mei he kau va‘inga ko ‘i Tongá ni, ko e p ‘o poupou ki he poupou ko eni ko ki he timi liikí ‘oku ‘amanaki ke nau folau atu ‘i Sepitema, ko e timi l kolo pe ia. ‘A ia ‘oku lelelele lelei p e ki‘i polokalamá neongo pe ‘oku ‘ikai ke fu‘u ‘ilo‘i ka ‘oku lele p ‘ikai ke mate. M l .

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ka ko e ‘uhinga ko lave ko ki aí ‘Eiki Sea, he koe‘uhí ko e tau eni na‘e hau ko he Ipu ko ‘a M maní ‘oku fai ‘a eni ko ‘i ‘Okatopá. Ka koe‘uhí foki na‘e fai ‘a e ngaahi feliliuakí ‘o peh ke tuku e sipotí kae fakalelei‘i . Ka ko e ‘uhinga pe ia hono ‘oatu ko he pongipongi ni, pe ‘oku ai ha faingam lie ki he pa‘anga fakalele...

<003>

Taimi: 1045-1050

Lord Nuku: ... fakalelei‘i eni ko e me‘a lahi eni he ko e tau eni ‘a e Ipu ‘a Mímani eni ‘a ia ‘oku teu ke fai. Ka ‘oku hang ko e me‘a mai ‘a e Palesiteni ko ‘o e ‘Akapulu Liiki. Neongo ‘oku ne fakah mai ‘oku maau, ka ‘oku kei fiema‘u ‘a e *sponsor* ia mo e tokoni lahi ‘aupito ki he timi

ko eni. Pea hang ko eni teuteu 'o e folau ko eni 'oku fai ko eni 'oku 'amanaki ke folau ke tokoni ko . Kuo fakapa'anga foki Sea, 'a e me'a kotoa ia he 'aho ni. Ko tautolu p 'i Tonga ni, 'oku kei lele p ki he kol liá, ka 'oku fiema'u ia ke 'i ai ha ki'i me'a he na'e 'i ai 'a e pa'anga na'e peh 'e liliu mei h ke fai 'aki , pea ko e 'uhinga ia hono 'oatu 'i he pongipongi ni Sea. Na'a ala fai ha tokoni ki he me'a ko eni Sea. Ko u tui p 'oku mea'i p mei taumu'a 'a e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga, kae toki tali fakataha mai p .

Tokanga ki he tuai fakalelei'i hala pule'anga 'o 'Eua

Ko e me'a hono tolu 'Eiki Sea. Ko e ngaahi *contract* ko ena 'a e Pule'anga 'oku tuku atu ki tu'á. Ko 'eku 'uhinga 'eku 'ohake 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko u kole atu 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi, koe'uhi ko e hala 'o 'Euá. Ko 'eku lave'i 'e au kuo 'osi fai hono tuku atu ki tu'a 'o e ng ué, pea kuo 'osi mateuteu ia ke fai, ka ko e polokalama ko ke fakahoko 'aki 'Eiki Sea, 'oku tuai hono fakahoko 'o'ona ia. Ka 'oku 'ikai ke u hanga 'o lave'i p ko e h 'a e 'uhingá. 'A e 'uhinga ko hono ta'emalava ke fakahoko 'a e fatongia ko eni. Ka kuo 'osi fai hono tala mahu'inga pea 'osi fakahoko mo hono taimi, ka ko e 'uhingá p hono fehu'i atu 'Eiki Minisit , p ko e ha 'a e 'uhinga 'oku toe toloi ai 'a e ng ue ke toki fai ia ki T sema, ka na'e tonu ia ke fai mo kamata 'a e ng ue ko ia, he ko e l unga ia 'oku fai ma'u p mei he Vahefonua Sea, ka ko e 'uhingá p hono kole atu ki he 'Eiki Minisit , he kuo 'osi fai 'a e tala mahu'inga, 'osi 'i ai mo hono pa'anga, ka ko hono taimi kamata 'oku fai 'a e hoha'a ki ai 'oku talamai 'e toki fakahoko ia ofi ki T sema p ko e konga kimu'a 'o e ta'u kaha'u Sea. Koe'uhi kae toki muimui'i mai p , ka ko e ngaahi fehu'i p ia 'oku tuku atu ki he Pule'anga p ko e h ha'anau tali mai ki ai.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit !

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi: M l ! Ko e polokalama tanu hala Hou'eiki, 'oku mahino p na'e ki'i tomui, pea ko u kole fakamolemole p , ka 'oku lava p ko e t mui p ka 'oku lava p . 'A ia ko e ngaahi polokalama tanu hala ko eni 'i he ngaahi monomono lalahi pea mo e tanu lalahi, 'oku totonu ke faka'osi'osi atu ia 'i he konga kimu'a ko ia 'o e ta'u fakapa'anga ko eni, tau peh kapau ko Sepitema p 'Okatopa ko e tomui taha ia. 'Oku 'i ai foki 'a e faingamalie 'oku 'ave ki he kau *contractor*, ko e m hina 'e ono, ka 'oku ng ue ki ai 'a e motu'a ni pea peh ki he 'Eiki Minisit Pa'anga, ki hono fakasi'isi'i 'o e 'u *contract* 'i honau taimi koe'uhi ke fakavave'i. Ko e taimi p 'e *sign* ai 'a e *contract* ia, kuo 'oange 'a e m hina ia 'e ono ki he kautaha ke nau fakakakato, pea ko e fanga ki'i *contract* ko eni na'e toki *sign* p ia 'i M 'asi p ko 'Epeleli 'o e ta'u ni. 'A ia 'e lau mei ai 'a e m hina 'e ono, pea kapau 'oku 'i ai ha kautaha ia 'oku faingamalie, 'e 'osi p ia 'i he 'uluaki m hina 'e ua p tolu. Ka 'oku toki tau'at ina p 'a e ngaahi *contractor* ki hono *schedule* 'enau ng ue ke 'osi 'i loto 'i he m hina 'e ono ko 'oku tu'utu'uni'i 'e he lao.

Polokalama tokoni kehe tokanga'i ngaahi hala 'a 'Eua

Ko e hala ko eni 'oku lave mai ki ai 'a e Fakafofonga N pelé mei 'Eua. Ko e polokalama kehe ia Sea. Ko e polokalama kehe ia 'a e *climate resilience* ki he ngaahi hala ko eni ki he hola ki ai 'a e kakai 'i he taimi s nami

'a ia ko e polokalama kehe ia mei he polokalama tanu hala ko eni 'a e Potung ue. Neongo p 'oku tokanga'i 'e he Potung ue, ka 'oku hang ko 'eku lave 'anenai. 'Oku 'i ai p mo hono ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi taimi. 'A ia ko e 'uhinga ia 'oku peh ai 'e he kautaha ko eni te nau toki ng ue ki ai 'i T sema, he 'oku 'i ai mo 'enau ngaahi ng ue kehe ia 'anautolu 'oku fakakakato atu. 'A ia ko e hala ko eni 'i he *evacuation road* ko ena 'a 'Eua, 'e toki fakahoko ia ki T sema, ko e *schedule* ko na'e 'omai 'e he kautaha. Ko e hala ko eni 'i he ta'u fakapa'anga 16/17 'oku totonu ke faka'osi'osi kotoa ia 'ia 'i he m hina p ko e m hina kaha'u, koe'uhi ko e tau toloi p 'a e ng ue ko e t nounou p 'a e motu'a ni 'i he fakahoko fatongia, ko hono feinga'i 'a e *process* 'i he *procurement* mo e ngaahi me'a kehekehe p 'i he Potung ue ke fakakakato. Kaikehe, neongo 'ene t mui ka 'oku lava p *on-schedule* p ke fakahoko 'o fakatatau pea mo e Palani. M l 'aupito.

Fakaafe'i timi liiki ke lava mai ki Fale Alea kimu'a he fe'auhi

'Eiki Sea: Ho'o kei me'a 'i 'olunga 'Eiki Minisit ? Sai p mahalo koe'uhi ke fakahoko hangatonu mai p 'oku....

<004>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Sea : ... 'oku 'amanaki ke mai 'etau f nau liiki ki heni, kimu'a pea nau toki ko ki he va'ingá, he 'oku 'i ai e f nau muli 'oku nau fiema'u p , he na'a nau ongo'i mahalo he 'osi ko 'a e *World Cup* kuo hilí, na'e 'i ai 'enau fiefia, na'e mahino ko e fonua eni 'oku nau mai 'o fakafofonga'í, kae mahalo te nau ha'u pea nau toki 'alu ki he fe'auhi fakam maní. Ka 'oku mahalo ko ha taimi ia ke toki fai ha fokotu'utu'u 'a e Pule'angá, pea mo e kakai e fonuá. Ko e 'ai p ke tokoni ki he me'a ko ena 'a e. Kae mahalo ko 'ene me'a mai ke ..

'I he Kapineti silini ke tokoni ki he fe'auhi liiki Ipu 'a M mani

'Eiki Minisit Takimamata : 'Io, ko e fokotu'utu'u ko ki he fefononga'aki ko eni 'a e f nau ki he *World Cup*, kuo 'osi maau m lie p ia. Ko e toe p eni ia ke fai ha feme'a'aki ki ai 'a e Hou'eiki Kapinetí. 'Oku 'i he mafai ia ko iá, 'oku 'i he Kapinetí p 'a e silini ko eni ko ki he Potung ue Sipoú, ki hono fai tokonia 'o e ni'ihi ko ení. Ko e faka'amú ia, Sea, ko e f nau, 'oku nau kole p ke nau lava mai. Ko e meimei tokolahi e f nau ko ení, ko e f nau p i muli, ka ko e kau Tonga p . Hange p ko e *World Cup* fakamuimuí, 'oku nau faka'amu p ke nau lava mai 'o fe'iloaki mo e kakai 'o e fonuá, mo e Hou'eikí, koe'uhi ko e fatongia mafatukituki ko ia 'oku 'amanaki ke nau hanga 'o fakahoko, ko hono fakafofonga'i e fonuá, 'i he *World Cup* ko ení. Pea 'oku fai p e fokotu'utu'u 'a e K mití, ki he. 'A ia ko e totongi ko 'o e f nau ko ení, 'e totongi p 'e he *World Cup* mei Tonga ni, ki 'Aositel lia, mo e foki. Ko e 'uhingá foki, ko e kongalahi e f nau ko ení 'oku nau 'i 'Aositel lia, 'oku 'i ai p e fokotu'utu'u 'a e K mití, ke fai ha *fund raise* ke 'omai'aki e f nau, mei Sen p ki heni. Fai e feng ue'aki mo e kautaha vakapuná, pea kapau 'e 'i ai hano kongá ke fakakakato, 'e toki fai e *fund raise*. 'A ia ko e fo'i kongá p ko eni mei Sen ki Tonga ni, ko ia p ia te mau sio ki aí. Ko e 'ave ko e f nau mei heni ki 'Aositelel ia, pea mo e ... 'oku 'osi fakakakato p ia 'e he *World Cup*, kuo 'osi lava p e ngaahi fakamole ia ko iá. Ka ko e fokotu'utu'u ia he taimi ni. Ko 'ene toki maau lelei p , pea 'e toki fakahoko atu.

Fehu'ia ha me'a'ofa ma'a e f nau va'inga Tonga liiki

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko e ki'i fehu'i p ki ai. 'Oku kau kotoa e ' me'a ko ena 'o a'u ki he me'a'ofa ki he f nau va'ingá. 'Oku fua kotoa e ngaahi me'a ko iá

Toki aofangatuku Kapineti mo Fale Alea ki ha pa'anga tokoni ki he liiki

'Eiki Minisit Takimamata : Ko e anga mahení, 'oku hang pé ko 'etau *union*, mo e toenga ko . Ko e fefolau'akí, mo e *accommodation*, mo e nofo mo e me'atokoni, mo e ngaahi me'a maheni p , 'oku fua 'e he *World Cup*. Ko e fanga ki'i 'inasi fakam l 'ia ko e fakahoko fatongiá, 'oku anga maheni p ko e me'a ia 'a e fonuá, mo e K mití, ke toki fai hano fakahoko ki Kapineti, ko e h 'a e tu'utu'uni 'a e Kapinetí, pea toki fakahoko mai ki Fale ni, ke tau sio ange, pe ko e h e fakapopototo taha ke tau lava 'o tokoni ki he f nau ko ení.

'Eiki Sea : M l , 'Eiki Minisit Fonua.

Tali Pule'anga toki tau mai paasipooti fo'ou 'i N vema

'Eiki Minisit Fonua : Sea, ka u ki'i lave atu mu'a ki he fehu'i ko 'a e N pele 'Euá ki he paasipooti. 'Oku fakaangaanga ke tau mai 'i N vema. Na'e 'ota p ia 'i N vema, ta'u kuo 'osí, Sea. Paasipooti 'e 5 mano tupu, ka 'oku 'ikai ke lave'i pe ko e h e me'a 'oku fuoloa peh ai 'ene ha'ú. Ka 'i he lolotonga e tali ko ia, Sea, ki N vemá, 'oku lolotonga fai e talanoa 'a e Potungaué, mo e 'ofisi 'Asitel lia mo Nu'usila, ki he ki'i *certificate of identity*, Sea. 'A ia kapau te nau tali kae lava ke tau hokohoko atu p e ki'i fo'i vaha'a taimi ko ení, ki N vema, pea ngalingali, Sea, 'e 'omai ha tali mei Nu'usila mo 'Asitel lia ki he uike kaha'ú, p 'e fakafiem lie kia kinautolu, 'a e kole ko ení, makatu'unga p he nounou ko e paasipootí, Sea. M l .

'Eiki Sea : Ko ia. 'Eiki Pal mia.

Tokanga ki he mama kitu'a ngaahi paasipootí

'Eiki Pal mia : Fakatapu atu ki he Feitu'u na, Sea, kae 'uma' e toenga e Hou'eikí. Ko 'eku ki'i tokoni p ki he tali ko ení. 'Oku mou mea'i, Hou'eiki, 'oku lolotonga fai foki 'a e fakatotolo 'o e paasipooti. Pea ko e fakatotolo ko iá, na'e toki h mai p e Pule'anga ko ení, 'o hoko atu e fo'i ng ue ko iá, ka ko e tu'utu'uni ia mei he 'Ene 'Afió. Pea 'oku 'ikai ke ma'u 'e he motu'a ni, p 'e 'osi fakak 'a e fakatotolo ko ení. 'Oku ou fie lave p ki he me'a ko ení he 'oku 'i ai e palopalema. Ko e palopalemá, 'oku 'ikai ke maau 'a e paasipootí, hono ' siu 'a e paasipootí. Pea te u 'oatu ha ki'i fakat t ki ai. Kuo fuoloa e fe'ao mai 'a e fonua ni mo e palopalema ko ení. Hang ko 'ení. Na'e 'i ai e taimi na'e hanga ai 'e he kau polisi 'o 'ohofi e fale 'o e motu'a Siaina ...

<006>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Pal mia: ...'O ma'u ai 'a e *blank* paasipooti pea ko hono faka-Tonga ko e paasipooti 'oku

te'eki fakafonu me'a pango na'e feinga 'a e motu'a ko eni 'i he taimi ko ia pea 'ikai p ke lava, taimi ia na'a ku kei Fakafofonga ai pea fai p 'o puli hifo, to e makape hake 'a e me'a tatau mahalo ko e ta'u 'e tolu, 'a ia ko hono mo'oni mo'oni 'oku pehe ni. 'Oku 'alu ki tu'a 'a 'e ' paasipooti ia 'oku te'eki ke fakafonu. He ko e me'a ko na'e ma'u he motu'a ni he ta'u 1990. Ko e tokotaha ko na'e ma'u mei ai 'a e paasipooti na'e 'osi nofo ia mo 'ene sitapa tau mai mo e sitapa mavahe atu. 'A ia ko e *arrival* mo e *departure* ma'u 'e ia 'a Fisi mo Ha'amo'a, 'a ia ko 'ene ma'u p 'e ia 'ene paasipooti fetakai p ia hono sitapa'i holo. 'A ia mo hono fakafonu holo p 'i tu'a. Ko e hoha'a 'a Nu'usila mo 'Aositel lia he 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku nau hoha'a ai, 'oku nau hoha'a koe'uh ko 'etau paasipooti. Na'e toki fai 'a e fetu'utaki mai mei he 'imeili 'a e potung ue he *Foreign Affairs* 'oku nau fehu'ia 'a e tokotaha i *Hong Kong* p ko e h e me'a 'oku hoko ki he tokotaha ko ia 'oku ne kei *issue* p 'e ia 'a e paasipooti, pea 'oku 'ikai ke mahino ia ki ai ko e h ko hono tu'unga 'i he 'aho ni.

'Isiu he paasipooti 'oku ne uesia lahi 'aupito 'imisi Pule'anga Tonga

'Eiki Sea ko e 'isi lahi eni 'oku 'ikai ke u loto ke u fakahoha'asi e Fale ni ka ko u fakah atu p ko e 'isi ko eni 'oku uesia lahi ai 'a e 'imisi 'a e Pule'anga Tonga. Pea 'oku fai 'a e ng ue ki ai mahino pe ki he motu'a ni 'oku hoha'a 'a Nu'usila mo 'Aositel lia k ko hono mo'oni mo'oni eni ia 'a eni 'oku ou fakah atu kiate kimoutolu. 'Oku malava ke h 'a e paasipooti ki tu'apule'anga p 'oku malava ke hanga 'e ha ni'ih i 'i tu'apule'anga 'o fa'u p 'enau paasipooti pea na'e 'osi ma'u p 'enautolu ' naunau ko 'o e *immigration departure* mo e *arrival* mo e h fua 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u. 'A ia ko e tu'unga ia 'oku 'i ai he 'aho ni, sai ko e me'a ko 'oku hoko hang kiate au ko e nounou ko eni 'a e paasipooti, 'oku ou tui ko e 'uhinga 'ene nounou 'oku fiema'u ke ke ki'i ta'ofi fakataimi kae fai hano vakai'i 'o e tafa'aki ko eni pe ko e h e me'a 'oku hoko.

Hoha'a muli ki he tu'unga 'i ai paasipooti 'a Tonga

Hou'eiki ko e motu'a ni na'a ku ...talu 'eku h ki Fale Alea mo 'eku muimui'i 'a e me'a ko eni mei ta'u 1988 'o a'u mai p ki he 'aho ni, 'oku 'i ai 'a e hoha'a 'a 'Ene 'Afio, hoha'a mo e motu'a ni, 'oku to e hoha'a p mo e ngaahi fonua kaung 'api muli 'i he tu'unga ko 'oku 'i ai 'etau paasipooti, ko e fehu'i ko ke tau m tuku mo ia, 'oku angaf f 'a e h ki tu'a 'a e paasipooti 'oku te'eki ai ke fakafonu ko hai 'oku ne fakafonu 'a e me'a ko ia, ko 'ene me'ang ue mei f 'oku t 'aki e mavahe mei Tonga ni 'oku malava eni, ma'u p ha tokotaha 'o fakafonu pea ne taa'i 'e ia 'oku mavahe ki Fisi 'oku ne to e ma'u 'e ia mo e me'a 'a Fisi, to e taa'i mo e me'a 'a Fisi 'oku folau mai, to e taa'i 'oku *arrival* 'i Tonga kae hili ko ia 'oku 'ikai ha taha peh ia. 'A ia ko e taimi ia 'oku ki'i fakatu'ut maki ai ...

'Eiki Sea: Me'a mai

Lord Tu'i fitu: Ki'i fehu'i p Sea

'Eiki Sea: Ki'i fehu'i p 'Eiki Pal mia

Lord Tu'i' fitu: M l e ma'u faingam lie Sea ko 'eku fehu'i p 'a'aku ki he 'Eiki Pal mia p 'oku 'i ai ha lao fo'ou kuo fokotu'u mai fekau'aki mo e paasipooti? He ko e 'uhinga 'oku hoha'a 'aupito hono laum lie ki he paasipooti mahalo ko e me'a ia mahalo 'oku fai p ia he Pule'anga ko

‘eku fehu’i p ‘oku fai ‘ene fakatotolo p ‘oku ‘omai ha lao ‘ikai ke to e fai ha ng ue ki he paasipooti m l .

‘Eiki Pal mia: Kei laum lie lelei p lao ia, k ko e fehu’i p ‘oku tau ng ue’aki e lao p ‘oku tuku e lao he tafa’aki ka tau ‘alu tautolu he tafa’aki ko e palopalema ia. Ko ‘eku fakahoha’a atu ko eni kia kimoutolu Hou’eiki koe’uh p ko u tui p ‘aonga kiate kitautolu k toa. Ko e me’a ko eni kuo fuoloa ‘eku tokoto mo ia he ta’u lahi, ta’u tolungofulu

Lord Nuku: Sea ki’i fakatonutonu atu p Sea

‘Eiki Sea: Fakatonutonu mai

Fakatonutonú ko e fatongia Pule’anga ke feau fiema’u paasipooti e kakai

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea ko e me’a ko ena ‘a ena ‘oku hoha’a ki ai ‘a e Feitu’u na ia ko e fatongia ia ‘o e Feitu’u na mo e Pule’anga ke fai hono fakatotolo’i ko e me’a ko ‘oku fai atu ki ai ‘a e hoha’a ia he pongipongi ni ko e nounou ki he fiema’u ko ‘a e kakai ‘i he taimi ni, ko e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ki ai ‘oku ou tui au ia.

‘Eiki Pal mia: Sea ‘osi tali ‘e au ‘a e me’a ko ia.

Lord Nuku: He ‘ikai ke lava ke ta’ofi e paasipooti kae fai ha fakatotolo

‘Eiki Pal mia: Ko u ‘osi tali ‘e au, k taki ‘o me’a ki lalo ka u tali atu

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atu ko e fiema’u ko ‘a e kakai ‘oku pau ke fakahoko.

‘Eiki Sea: Mo’oni ‘aupito ‘a e fakatonutonu

Lord Nuku: Fiema’u fakalao ia ko e fatongia ia ‘o kimoutolu ke ‘oange ‘a e s vesi ko ia ki he kakai e fonua.

‘Eiki Minisit Polisi: Sea fakamolemole p mu’a ka u ki’i tokoni l ua p ki he ...

‘Eiki Pal mia: Sea ke u ki’i faka’osi atu

‘Eiki Sea: Ko ia me’a mai koe ‘Eiki Pal mia faka’osi mai

‘Uhinga ki he tuai ma’u mai paasipooti fo’ou

‘Eiki Pal mia: Ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai tali ai he ‘oku fiema’u ke fakatonutonu ke fai ha ng ue ki he paasipooti ko ‘oku lolotonga movete holo ‘i m m ni pea ‘oku fiema’u he Pule’anga ke ki’i ta’ofi fakataimi kae fai ha ng ue ki he me’a ko eni.

Lord Nuku: Sea ko e hā a e paasipooti ko moutolu ‘oku mou paaki, ko moutolu ‘oku mou hanga ‘o tuku ki tu’a, kō ‘oku ‘i ai ha feitu’u ‘i tu’a ‘oku nau hanga ‘o tū ‘a e paasipooti ta’efakalao ko homou fatongia ke hā mai ki mala’e vakapuna ke lava ‘o ‘ilo’i.

‘Eiki Minisit Polisi: Ke u ki’i tokoni atu

‘Eiki Sea: Ko ia me’a mai Minisit Polisi

Kole ke tau’at ina e fakatotolo mo e ngue he paasipooti

‘Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Feitu’u na Sea kae pehā ki he Hou’eiki Māhina e Fale Alea ‘o Tonga, Hou’eiki mou fakamolemole pōmu’a, ko e kaveinga ko eni mahalo ko e me’a ‘oku ‘uhinga mai ki ai ‘a e ‘Eiki Palamia ke ki’i ta’ofi fakataimi kae fai ha sio ki ai ‘oku ou tui Sea ‘oku pelepelengesi eni he ‘oku lolotonga fai e ngue. Hou’eiki ‘oku ou fakahoko atu pō ko e ngue ko eni ‘oku ‘ikai ke fie kau ai ‘a e motu’a ni, ‘oku ou tuku ke tau’at ina e fakahoko fatongia pea ‘oku ou kole atu pō ko e paasipooti ‘oku me’a mai e ‘Eiki Nāpele ‘e ‘isi mai ia ko e ngaahi ngue ko ‘oku totonu ke fakatotolo’i ‘oku tuku atu pō Sea ke fakamolemole ke tuku pō ke ‘alu e ngue ke a’u ko e hā e me’a ‘e a’u ki ai, kō ‘e ‘isi mai e paasipooti kō u kole atu pō ko hono ‘uhinga ko e fakahoko fatongia he taimi ni ‘oku lolotonga lele ke tukuange mu’a ke tau’at ina pō Sea.

‘Eiki Sea: ‘A ia ‘oku mahino pō ia ‘oku kehekehe e ongo me’a

‘Eiki Minisit Polisi: Ko ia Sea

‘Eiki Sea: Ko e me’a kuo ‘osi e paasipooti kō ‘oku fiema’u ke fakalahi mai koe’uh ko e fiema’u ‘a e fonua, ko e ngue ko ena ‘oku fai ko e tuku mai ia ki he Pule’anga ke fai ha ngue ko ia ia.

Lord Nuku: Tokoni atu pō Sea ki he me’a kō ‘oku ‘omai mei he Pule’anga fakahoko mai he tokotaha ko e *order* ‘oku palopalema, fakahoko mai he Palamia ‘oku ta’ofi fakataimi, hā e me’a te mau tui ki ai he Fale, ko ‘eku fehu’i atu pō koe’uh ...

‘Eiki Sea: Ko e me’a kō nā’e ‘omai he ‘Eiki Minisit Fonua mo e Tau Malu’i Fonua ko e me’a ia ‘oku totonu ko e me’a ia ‘oku mo’oni ko e me’a te tau tali ki ai he ko ena ko Tsema pō mo Nāvea kuo a’u mai, kuo ‘omai ‘etau paasipooti ‘e 5 mano pea ke toki fai e ngue ki ai.

‘I he’ene pehā Hou’eiki mou me’a atu ‘o ma’u hamou t ...

(Nā’e m 11 heni ‘a e Fale)

<007>

Taimi: 1125–1130

S tini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Alea.

Ke kau Vava'u 16 K miti Fili fo'ou ki he 'isiu he totongi fea vakapuna mo vaka

'Eiki Sea: Tapu p mo e Pal mia kae 'uma' e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Ko 'etau faka'osi atu p ko e hang ko e me'a ko ia na'e kole 'e 16. Kole p ki he Sea ko K miti Fili ko na'e fai e ng ue ko ki he vakapuná, to e t naki atu p mo e me'a ko ení ki ho'omou ng ue, pea kau atu ai p ki ai e Fakafofongá ki he K mití na'a ngali vavevave p . Kae Hou'eiki, ka u kole mu'a ke tau liliu 'o K miti Kakato kae hoko atu ke faka'osi'osi 'etau ' ngaahi fakamatala fakata'ú pea mo e ngaahi 'a'ahí. M l .

(Na'e liliu 'a e Fale 'o **K miti Kakato**)

Me'a 'a e Sea

Sea K miti Kakato: Tapu ki he 'Eiki Pal mia, Hou'eiki Minisit e Kapinetí. Fakatapu atu ki he Hou'eiki N pele 'Ene 'Afió mo e fonuá. Peh foki e fakatapu mavahe ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki, m l e fakalaum lie mou fakama'ama'a atu. Kae lau atu ha ki'i fakafiem lie ke mou me'a ki ai ke kau atu p he konga 'etau Falé.

“Oku 'ikai fa'a tauhi 'e ha taha ha 'Eiki 'e ua. He te ne fehi'a ki he taha, ka ne 'ofa ki he taha. Te ne tauhi ki he taha, kae 'ikai ke ne tali, he 'ikai te ne fa'a lava ke tauhi ha 'Otua 'e 2.”

'E Hou'eiki, ko e ki'i konga ia ke tau, mou me'a ki ai ke tau feinga p neongo 'etau ngaahi konga fakaetangatá ka tau feinga p he 'e lava p ke tau ng ue fakataha. Ke tau tauhi p ha 'Otua p taha.

Tau hoko atu 'etau 'asenitá, e feme'a'akí. Me'a mai 'a Tongatapu 1, N pele.

L pooti Fakata'u Komisoni Kau Ng ue Fakapule'anga

Lord Vaea: M l Sea. Pea ko e kaveinga foki e pongipongi ni ko e l pooti ko ia fakata'u 'a e 'ofisi e Komisoni ma'a e Kau Ng ue Fakapule'anga. Sea ko u fakam l atu ki he Pal mia kae 'uma' 'a e Komisiona ko ia na'a nau fatu 'a e l pooti ko ení. Ko e kaveinga 'oku ou loto ke u malanga atu ai 'i he pongipongi ní 'oku peh ni. 'Oku tu'unga e Lao ki he Ng ue Fakapule'angá 'i he tokotaha ng ue p 'oku tu'unga 'a e tokotaha ng ue fakapule'anga 'i he laó. Ko e kaveinga ia 'oku ou 'oatu ke fai'aki e fakatokanga fekau'aki mo e l pooti ko ení 'Eiki Sea. Ko hono 'uhingá ko e l pooti ko ení 'oku lelei pea maau pea 'oku h ia 'i he tu'unga ko ení. Ko e Komisioná p ko e Komisoní 'oku 'i he malumalu ia 'o e 'Eiki Pal mia kae 'uma' foki 'a e kau Komisiona pea ko e Sea Le'ole'ó foki ko Simione S fanaia kae 'uma' 'a e CEO ko Dr. Lia Maka. Ka 'oku 'i ai 'a e fie kaung mamahi ko e 'uhinga ko e Sea m l l foki kuo pekia 'a 'Uhila Liava'a.

Hoha'a ngali tokanga pe kau ng ue fakapule'anga ki he v henga kae 'ikai fai 'enau ng ue

Sea, 'oku 'i ai 'a e tokanga lahi fekau'aki pea mo e l pooti ko ení. Ko hono 'uhingá ko e 'Ofisi ko Komisiona pea mo e ngahi ng ue fakapule'anga. Ko e h 'a e tefito'i ng ue ko ia 'a e Komisiona

p ko e komisoní, 'oku makatu'unga ia 'i he potung ue 'e 19, fakapule'anga. 'A ia ko e potung ue 'e 19 ko ení, fakapule'angá, 'oku meimei ko hono v hengá 'oku 'i he 100 miliona...

<001>

Taimi: 1130-1135

Lord Vaea: Na'e 'i ai leva pea mo e kau M mipa 'e f p nima 'oku 'ikai ke 'i he malumalu ia 'o e Komisiona 'oku 'i he malumalu ia 'o e Sea 'Eiki Sea 'o e Fale Alea kae 'uma' foki 'a e Fakataha Tokoni 'o hang ko ia ko e 'Omipatimeni 'oku 'i he malumalu ia 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea kae 'uma' foki 'a e 'Atita Seniale. Pea ko e Potung ue Polisi kae 'uma' foki 'a e Potung ue ko ia 'oku *HMAF* 'oku 'i he 'Ene 'Afi ia 'oku 'ikai ke 'i he malumalu ia 'o e Komisoni p ko e 'Eiki Pal mia.

Ko e h leva e tefito'i fatongia 'oku mahu'inga heni? Ko e tefito'i fatongia 'oku mahu'inga heni 'oku h mai ko e 'uluaki ko 'ene fai 'a hono ngaahi liliu 'o e ngaahi ng ue 'o fakatatau ki he fiema'u ko ia 'a e lao pea peh ki he ola ko ia 'o e pa'anga. Pea 'oku 'i ai 'a e tu'unga fifili heni Sea ko hono 'uhinga ko e kongala'hi 'o e ngaahi potung ue 'oku 'ikai ke to e 'i he malumalu ia 'o e kau Minisit ka 'oku kamata ke nau 'auhia nautolu 'onau hoko nautolu ko e kau ng ue ia 'a e Komisoni pea mo e *CEO* kae peh foki ki he lao 'oku foaki ke tauhi 'aki kinautolu. Fai e leva e hoha'a Sea ko hono 'uhinga ko e tefito'i taumu'a ko ia ng ue pea mo e faka'amu.

Ko e faka'amu 'oku h mai ai 'a e ola fakapotopoto. Ko e, 'oku h eni 'i he peesi 11 'oku h ai 'i he talateu 'a e lea ko eni e taumu'a fakalakalaka palakalafi hono ua 'oku h ai ha Tonga 'oku fakalakalaka ange mo poupu ki hono hikihiki'i hake 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai Tonga. Sea 'oku fai e tokanga ki heni ko e 'uhinga ko e fo'i lea ko ia ko e hikihiki'i 'oku 'uhinga heni ki he tu'unga ng ue ke ma'olunga ange ka 'oku fa'a, ko e kongala'hi 'oku ng ue ki ai 'a e Komisoni ko eni ko e tu'unga fakapa'anga v henga. 'I hono hikihiki'i 'oku fa'a lahi ki ai 'a e t langa 'a e kau Komisiona pea 'oku h ia 'i he peesi 'oku 'asi ia ai ko e fe'unga pea mo e fo'i l unga p ko ha fo'i ng ue na'e fai 'e he kau Komisoni na'e 500 tupu 599 he faha'i ta'u ko eni 'oku 'omai he l pooti ko eni. 'Oku lahi ia Sea 'oku lahi fau 'aupito 'a e ngaahi ' l pooti ia ko eni mo e ngaahi ng ue 'oku fai he 'e kau Komisoni ko hono 'uhinga 'oku ngalingali nofo p 'a e kau ng ue fakapule'anga ia 'o nau tokanga ki honau v henga kae tuku e ngaahi ng ue.

Tokanga ke to e fakapotopoto mo lelei ange fakahoko fatongia kau ng ue

'Oku 'i ai e ola na'e 'omai 'i he Komisoni pea ko u faka'ofa'ofa'ia ai. Pea peh hono fakalea, ke to e fakapotopoto ange mo lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e kau fakapule'anga pea ke fen pasi mo e ngaahi taumu'a ola pea mo e tu'unga fakahoko fatongia 'oku totonu mo taau ke nau a'usia. Sea 'oku 'i ai 'a e fet 'aki ia he tefito'i ng ue pea peh ki he taumu'a ko ia ko olá. Ko e fo'i lea ko ko e fakapotopoto 'oku kehekehe 'a e fakapotopoto ia pea mo hono 'omai ko ia 'o e ng ue 'o fakatatau ki he v henga pea mo e poto. Pea 'oku 'oatu ki ai 'a e fakatokanga ko eni Sea ko hono 'uhinga 'oku 'i ai e ngaahi tefito'i fakahinohino ia 'oku 'asi ai 'a e ngaahi lea hang ko eni ko hono fakahoko fatongia 'i ha founga ta'efilifilim nako polofesinale mo lelei.

Ko e ngaahi lea 'e taha 'oku peh kuo pau ke totonu mo tali ui ki he'ene ngaahi ng ue ki he kakai 'i he'ene tuku atu 'a e ng ue 'oku fakafiem lie. Sea 'oku ke me'a mai ki he ngaahi me'a 'oku ou lau atu. Kuo kamata ke ha'i ia he lao. Ko e taumu'a ng ue eni 'a e kau ng ue ko 'oku nau kole ng ue he Pule'anga kamata ke ha'i heni. Ha'i e ngaahi fatongia ia 'oku sio ia ki loto kae 'ikai tokanga ki he kakai ki tu'a. Pea 'i he'ene peh 'oku fai ai 'a e tokanga 'o e malanga ko eni ko hono 'uhinga ko e Komisoni 'oku ne fakahoko ki he Potung ue 'e 19. Pea 'i he taimi tatau 'oku 'i ai 'a e potung ue 'e f p nima 'oku 'i he malumalu kehe ia. Ko e fo'i fakahoko ...

<002>

Taimi: 1135-1140

Lord Vaea: 'oku h mai he ngaahi fakamatala 'a e Komisoni 'a e me'a 'e 2. 'Uluaki, vaivai fakapa'anga. Si'isi'i e pa'anga. Ua, 'ikai taau honau tokolahí ke nau fakahoko e Potung ue ko ení. Ko e konga lahi na'e lilii 'i he Laó kae 'uma' foki 'a e taumu'a ko hono 'uhinga ke fai hono fakalelei 'i 'a e ngaahi ng ue 'i he kaha'ú kae peh foki ki he taumu'a ng ue ko ia 'oku 'omai 'i he Pule'anga 'i hono 'ahó.

Tokanga ngali fepaki fatongia CEO mo e minisita he ngaue ma'a e Pule'anga

'Oku ou tokanga ki heni Sea he ko hono 'uhinga ko e fatongia 'oku fai 'e he CEO pea mo e fatongia 'oku fai he 'Eiki Minisit 'oku kamata ke na t kehekehe 'i he tefito'i fatongia ko ia ma'a e Pule'anga. Ko hono 'uhinga he ko e Pule'anga fili pea mo e fiema'u ko ia 'a e 'Eiki Minisit 'oku 'ikai fa'a tatau ia mo e fiema'u ko ia 'a e Komisiona. 'Oku tokanga 'a e Komisiona ke fakapotopoto 'i 'a e v henga ko ia e 100 milioná. 'Oku tokanga 'a e 'Eiki Minisit ke lava 'o fai hono fatongia 'i he vave tahá 'o fakatatau ki he ngaahi ng ue fakam hina 'e 4 p ko e ta'u 1 ko ia fakapa'anga. 'A ia 'oku fai ai e fepaki ia. Fepaki lahi ia Sea. Ko hono 'uhinga he ko e taumu'a ia 'a e Komisiona ke ne lava 'o fakalelu 'a e pa'anga mei he m hina ki he m hina 'o a'u ki he faha'i ta'u ko .

'Oku 'ikai ke tokanga peh 'a e 'Eiki Minisit ia, kae 'uma' 'a e CEO. Ko 'ena taumu'a ng ue 'a naua ia ke fai e tokanga ki hona v henga, kae 'uma' 'a e Potung ue. Pea 'i he 'ene peh 'oku ai leva 'a e fepaki ia Sea 'oku ke me'a pe ki ai feme'a'aki 'a e Fale ni 'oku iku 'o fai e fekole'aki ko hono 'uhinga he 'oku kehe 'a e taumu'a ng ue 'a e Komisiona, pea mo e fiema'u ko 'a e CEO kae 'uma' foki 'a e Minisit . Pea 'i ai leva ai 'a e tokanga mavahe ia 'a e ngaahi Potung ue. 'Oku 'i ai 'a e hoha'a lahi 'a e motu'a ni ki ai ko hono 'uhinga ko e fakalelei 'oku 'amanaki ke fai 'e he Komisiona ki he kau ng ue fakapule'anga 'i he fo'i 'uhinga ko eni te u hiki v henga p , pe 'oatu ha *increment* 'o kapau 'oku taau ho'o ng ue pea mo e Komisoni.

Sea 'oku fai e hoha'a lahi ki ai ko e 'uhinga kuo mahino mai he taimi ni 'a e t kehekehe 'a e l pooti 'oku 'omai heni. Ko e l pooti lelei eni. Kau eni ia he l pooti 'oku ou peh 'oku ma'olunga 'aupito, 'a e l pooti ko eni 'a e Komisoni. Lelei 'i he fakapap langi pea faka'ofa'ofa 'i he'ene fakatonga. Ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi t nounou ia 'oku ou vakai atu au ki ai. 'I he fiema'u 'a e Kapineti 'oku 'ikai ke fa'a h h a tatau tatau ia mo e fiema'u ko ia 'a e Komisoni ko eni ki he Ng ue Fakapule'anga. Pea 'oku ou tokanga ki ai ko hono 'uhinga ko e fai'anga l unga ko ia 'a e kau ng ue

fakapule‘angá ‘oku fai ki heni pea ‘oku ‘at ia ke nau vakai‘i ko e h e ngaahi t nounou pea nau tala honau mamahi ki ai.

Tokanga ki he ngaahi me‘a ‘oku tu‘u lavea ngofua ki he ola

Ka ‘oku ke mea‘i Sea ‘oku h ‘i he peesi 53, ‘a e ngaahi ola, me‘a ‘oku tu‘u lavea ngofua ki he olá. Ko e ngaahi me‘a ‘oku tu‘u lavea ngofua ki he olá. Pea ‘oku h ai ‘i he 10 d ‘a e fo‘i lea ko e ngaahi liliu fakapolitikale pea peh foki ki he ivi ng ue fakang ue ‘a e kau ng ue ‘o e ‘Ofisi ‘o e Komisoní. Pea ‘oku ha‘i leva ‘i he tafa‘akí, kole ha ngaahi tokoni pe fakang ue‘i ha kau ng ue taukei fakataimi. Sea, ‘oku ou tokanga lahi au ko hono ‘uhingá kuo fakamahino mai he l pooti ko ení ‘a e t nounou ‘oku fiema‘ú ke lava ke fakahoko ‘aki ha taumu‘a ng ue ‘o tuha mo taau mo e me‘a ko ko ‘oku tau fai he filí mo e me‘a ko ‘oku lava ke fai ki ai ‘a e ‘amanaki ko ‘a e kakaí, kae ‘uma’ ‘a e me‘a ‘oku lava ‘e he Komisoni Ng ue Fakapule‘angá ‘o tauhí. Pea ‘oku fai leva ‘a e hoha‘a ki ai ko hono ‘uhingá he ‘oku kehekehe ‘a e ngaahi fiema‘ú pea mo e ivi ng ué. Ke me‘a ki he pa‘anga ko ia ‘oku fai ‘aki e v hengá ‘oku ‘i he 100 miliona. 101 miliona. Ko e fika ‘o e ng ué ‘oku ‘i he 3000 tupu, ‘a e kakai ‘oku ng ue tu‘uma‘u ma‘a e Pule‘anga Tongá.

‘I he fika ko ia ko ‘oku ‘i he toko 3000 tupú ...

<003>

Taimi: 1140-1145

Lord Vaea: Ko e hou’eiki fafine ‘oku ‘asi eni he peesi ‘oku ‘ikai ‘asi hono peesi ka ko e fo‘i fika ko e 4.6, tepile hono 4 ‘i ‘olunga hake ai ‘oku vahevahe e kalasi ‘o e kau ng ue fakapule’anga ‘oku ‘asi ai ko e hou’eiki fafine ‘oku nau ng ue fakapule’anga ‘oku nau fe’unga mo e toko 2085. Ho e hou’eiki tangata ‘oku fe’unga mo e toko 1640. Sea tapu ange mo e fale ‘eiki ni ko e ng ue fakapule’anga ‘oku pau ke fili ‘a e tu’unga fakaako pea te tohi kole ki ai ‘o faka’at mai ‘e he Komisoni. ‘Oku h he tokolahi e hou’eiki fafine ‘oku poto ange kakai fefine he kakai tangata Sea. Pea ‘i he’ene peh ‘oku totonu ke to e fakalelei’i ange ‘a e faingam lie ki he hou’eiki fafine ki he ng ue kae ‘uma’ ‘a e fili Fale Alea Sea. Kapau ‘oku nau ma’u honau ‘inasi ‘o lahi ange pea ‘oku f f ai ‘a e Fale Alea ‘oku totonu ke nau to e hulu ange ai honau ‘inasi. Sea ‘oku ‘ikai ke u to e lave ki ai ko hono ‘uhinga ko e fili e ki he ng ue fakapule’anga ‘oku to’o ia ‘e he Komisiona mei he kau poto faka’atamai kae ‘uma’ foki ‘a e ‘ulungaanga pea mo e tauhi f mili. Ma’u k toa ia ‘e he hou’eiki fafine. Ko e kakai tangata ia tapu ange mo kinautolu ko e toko 1000 tupu p taha afe f ngeau ononoa. Ko ia ‘oku ‘oatu ‘a e fakatokanga ki ai ke me‘a ki ai ‘a e Hou’eiki ko hono ‘uhinga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tu’unga ‘oku ma’olunga ange ‘a e kakai fefine.

Mou ki’i me’a hifo ki he peesi 23 ‘oku h ai ‘a e lea, ngaahi liliu ‘i he COLA hiki v henga pea ha’i he tafa’aki, hiki v henga makatu’unga he ngaahi hiki e totongi e nofo. Palakalafi ko e ‘uluaki ko e s tesi hono tolu ‘oku peh ai “oku fiema’u ai ke fai ha sivi fakata’u e tu’unga v henga ‘o fakatatau mo e tu’unga faka’ekonomika.”

Sea t ‘oku tonu p ‘a e ‘Eiki Pal mia ia mo e Minista ‘i hono foaki kia kinautolu e hiki v henga p seti ‘e nima he ko e taumu’a ng ue eni ia ‘oku ‘asi heni. Nau foaki ‘a e p seti ‘e 5 kiate kinautolu pea ‘oku tuha mo totonu pe ia ‘oku h p ia ‘i he peesi hono 23. ‘A e fiema’u ko ia fakata’u ki he

ngaahi tu'unga v henga fakata'u 'o fakatatau ki he tu'unga faka'ekonomika. 'Oku ma'olunga e *inflation* 'oku makatu'unga ai e faka'at 'e he Kapineti 'a kinautolu ke nau ma'u 'a e v henga 'oku ma'olunga ange toki fakakaukau'i kimui ange 'a e kau ng ue fakapule'anga ia he 'oku nau tokolahi. 'Oku faingofua ange hono foaki e toko 11 pe toko 12 'i hono foaki 'a e toko 3000 tupu. Ko ia 'oku tonu p ia. 'Ikai ke hala ia, tonu ia. 'Io, mou k taki pe toko 3000 ka toki 'i ai ha faingam lie ke toki hiki ho'omou v henga.

Ko e vahevahe ko ia e kau ng ue fakapule'anga pea mo e ta'u 'oku fai e tokanga ki ai. Ko e ng ue fakapule'anga ko e p seti e 66 'o e kau ng ue fakapule'anga, 'oku nau 'i he vaha'a ta'u motu'a ko e ta'u 19-45. Pea ko e p seti p 'e 28 'i he toko 3000 tupu ko eni 'oku 'i he ta'u motu'a ia 46-60. Sea 'oku ou tokanga lahi ki he kakai ko eni he ko e kakai eni na'e ako'i 'i he pule'anga ta'u lahi pea 'e 'osi 'enau ng ue he ta'u 60 p te nau hiki ki f . Ko e tokolahi ko eni te nau hiki kinautolu 'o nofo muli. 'Oku 'i ai e faka'amu ke fai 'e he pule'anga ha fakakaukau kehe ke ta'ofi'aki e kakai ko eni ke nau nofo heni. Ko hono 'uhingá ko e fu'u poto ko ia 'oku ma'u ai e faingam lie ia 'e 'Asitel lia mo Nu'usila tautautefito ki he tolu, kae 'uma' 'a e kau neesi, kau toket pea to e ta'ota'o atu 'a e si'i f nau hako tupu he 'akapulu mo e sipoti. 'Oku fai 'a e tokanga lahi ki heni p 'e lava nai ke to e fai ha fakakaukau ki ai 'a e pule'anga ki he toko 3000 tupu ko eni pea mo e kakai 'oku nau nofo ke fai fakakaukau ke nau foki mai 'o fakafoki mai 'a e poto ko ia ke 'inasi ai 'a e fonua. Fa'a peh ko e *retire* pea ke foki ki 'api ko e kakai eni he taimi nau *retire* nau hoko nautolu ko e kau *consultant* nau hoko ko e kakai 'oku nau lava 'o fakafoki 'a e Pule'anga ha ngaahi fakakaukau ma'a e ngaahi kakai kehe 'oku nau nofo muli pe ko ha ngaahi kautaha 'oku nau nofo. 'Oku fai 'a e tokanga ki ai ke 'oua mu'a 'e peh 'oku faingofua kae ...

<004>

Taimi: 1145-1150

Lord Vaea : .... 'e lava ke to e fakakaukau'i 'e he Pule'angá. Kapau 'oku ke kei hoko atu. Ke kei m lohi pea ke hoko atu, ke faka'at 'a e kakai ko eni ke nau hoko atu ma'a e Pule'angá. Mou me'a ange kuo holo e ta'u mo'uí, he fonua ni, koe'uhí ko e mahamahakí. F f e kakai 'oku nau tolonga pea nau m lohi pea, hang ko e motu'a 'oku pule fakavahe, he V henga Vava'ú, 'i Pangaimotu, kae 'uma' foki a Ha'alaufuli. 'Oku 'i ai 'a e tu'unga m lohi he sinó, ke fai e fatongiá, ka 'oku 'ikai ke na *entitle* kinaua ki he'ena penisoní, ko e 'uhingá he 'oku na 'efihia kinaua 'i hona v henga ng ué, kae 'uma' foki 'a e me'a 'e taha, 'oku 'ikai ke u lave atu ki ai he taimi ni. Ka 'oku totonu, 'a e ongo m tu'a ko eni, ke faka'ai'ai ke na nofo 'o hoko atu hona fatongiá, pea foaki ki ai mo e ngaahi mon ko ia ko ia 'a e fonuá.

Sea, 'oku fu'u lahi e taimi kuo u hanga 'o to'ó. Ka 'oku ou fakam l atu 'i he l pooti lelei ko eni. Ka 'oku ou fakatokanga atú. Ko e l pooti ko eni, 'oku fehangahangai 'a e Komisoni Ng u e Faka-Pule'angá, mo 'enau fokotu'utu'ú, mo e Pule'anga filí, kae 'uma' e *CEO*, pea mo e Minisit . Te nau fepaki kinautolu 'i he kaha'ú. He 'oku hanga ki hono tauhi 'a e pa'angá, ka 'oku hanga e ke vakai'i ke fakat li'a 'a e me'a na'a ne tala ki he kakai na'e fili aí. Mou me'a p ki ai. Hoha'a he ngaahi 'aho ni, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga fe'unga, ke fai'aki 'a e ngaahi fiema'ú.

Ko ia 'oku fai 'a e fakam l atu, lipooti lelei ko eni. Ka 'oku hang ko e kole ko 'oku faí. Ko e hili ko eni, pea mou tuku mai ke tau ki'i ta'ofi fakataimi ai, kae 'oleva ke fakapapau'i pe 'e f f .

Pea 'oku peh 'a e tali ko ki hení. Faka'ofu'ofa e l pootí, ka ko e si'i pa'anga mo e iví, 'oku fakafuofua ko ki aí. Ko ia 'oku fai 'a e fakam l atu au ki he l pooti ko ení, ka 'oku ou vakai atú, Sea, 'i he kaha'ú, ke fatu 'a e l pooti ko ení ia, ke na fakataha pea mo e 'Eiki Minisit , pea mo e CEO. He te nau fepaki kinautolu 'i he kaha'ú. He ko e fokotu'utu'u ko ko 'a e Komisoni ki he Ng ue Faka-Pule'angá, 'oku faingata'a ia, fakafehoanaki ki he fiema'u ko ia 'a e Minisit , kae'uma' foki 'a e Kapinetí. 'Oku fa'a h mai 'a e ki'i PSA 'i he taimi lahi

'Eiki Minisit Pa'anga : Sea, ki'i fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato : Me'a mai e Minisit Pa'anga.

Tali Pule'anga 'oku ngaue fakataha Pule'anga mo 'ene ngaahi kupu ng ue

'Eiki Minisit Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Sea, pea mo e Fale 'eiki ni. Sea, ko e ki'i fakatonutonu, ko e fakamamafa'i 'oku fepaki 'a e Hou'eiki Minisit , CEO, mo e Komisoni ko ení. 'Eiki Sea, ko e Komisoni ko ení, ko e sino ng ue ia, ko e kupu ng ue ia 'a e 'Eiki Minisit pea mo e CEO. Ko kinautolu 'oku nau fakahoko ko e ngaahi me'a ko 'oku fiema'u 'e he Potung ué ki hono filifili e kakai mataotao, mo e kakai lelei mo taau, ke ng ue 'o hoko ko e sev niti, 'i hono fakahoko e ngaahi fatongia ko 'oku tu'utu'uni 'e he Laó, ki he Hou'eiki Minisit . Ko ia 'oku ou fakatonutonu atu. 'Oku 'ikai ke na fepaki, 'oku na mali 'a e ongo me'a ko ení. He kuo pau ke na ng ue fakataha kinaua, 'Eiki Sea. M l .

Sea K miti Kakato : M l .

Lord Vaea : Tali p , tali p ia, Sea, pea 'oku mo'oni p ia ai. Ka 'oku 'i ai foki e lea 'e taha 'oku peh . Te ke hoko ko ha sev niti, pe te ke hoko ko ha sev niti talangofua. Ko f 'ia kinaua 'oku tonu? Ko e sev nití, pe ko e sev niti talangofuá? Pea 'oku peh 'a e kehekehe 'a e me'a ko 'oku 'oatú. 'Oku 'i ai e tokotaha ia te u loto p au ia ke u sev niti. Me'a kehe e talangofuá ia. 'I ai e toko taha ia, te u sev niti talangofua au ia. Pea 'oku peh 'a e fakaleá. Ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e 'atú. Faka'ofu'ofa 'aupito e l pootí ia, ka 'oku h , 'oku ou lave'i hifo he 'imisi e Pal miá, 'oku ngali kehe, mahalo 'oku 'i he ta'u ia e hongofulu kimu'a atú. 'Omai e 'imisi totonú, 'o e ta'u ko ení ke tau vakai ki ai. M l Sea.

Sea K miti Kakato : M l . Me'a mai, 'Eiki Pal mia.

Fakama'ala'ala fatongia e PSC

'Eiki Pal mia : Fakam l atu ki he 'Eiki Minisit 'i he tokoni ki he motu'a ni. Ko e talu 'eku fanongo ki he'ene me'a mai kia kitautolú, Hou'eiki, te'eki ai ke fu'u mahino kia au, pe ko e h ko e me'a 'oku tokanga ki aí. 'Oku fu'u lahi e me'a 'oku ne hanga 'o 'ohaké, ka 'oku te'eki ai ke ne tuhu'i mai ha fo'i me'a. 'Oku ne tuhu'i mai p e nounou fakapa'angá. Mo'oni ia. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha Potung ue ia 'e ta'enounou fakapa'anga. Pea 'oku ne tuhu'i mai e palopalemá, 'a na'e toki tali atu 'e he Minsit ko , 'e 'i ai e fepaki he CEO, mo e Hou'eiki Minisit . Ka 'oku ou fie lave p ki he me'a ko ení, ke fakanounou p . Fakamahino kia kimoutolu na'e fai e lave ki ai 'aneafi, ko e Potung ue eni 'oku ne tokanga'i

Taimi: 1150-1155

Eiki Pal mia: ... Fakalukufua 'a e kau ng ue 'a e Pule'anga ko ia 'oku ne fai e fili ko e h 'a e fiema'u 'a e potung ue 'ave ki heni ke nau tu'uaki, *interview* pea fili ko kinautolu 'oku nau fai hono tokoni'i 'a e kau ng ue lolotonga 'enau ng ue 'oku 'i ai honau va'a ko e tokoni'i. Ko e to e potung ue p eni 'oku ne to e fai hono siv'i mo hono *access* 'enau fai fatongia 'a ia ko e fu'u ng ue lahi, pea 'oku 'i ai 'a e fo'i sino kupu 'e ua 'o e komisoni ko eni tuku p ki tu'a ke nau tokoni ko e *Remuneration* 'a ia ko kinautolu 'oku 'oange 'a e fatongia, fatongia p 'a e *PSC* k 'oku ne hanga 'o 'ave 'a e fatongia ko eni ki he fo'i sino ko eni ke nau fai mai 'enautolu 'a e fokotu'utu'u pea toki vakai'i leva 'e he *PSC* p 'oku tonu, 'oku 'i ai mo honau va'a 'e taha ko e *Tribunal* kapau leva 'oku 'i ai ha taha kau ng ue 'oku ta'efiem lie 'oku 'at ke nau ki ai, pea 'oku 'i ai mo e Fakamaau'anga 'oku to e 'at p ke nau 'o tangi ki ai, k 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni he'eku lave ki he me'a ko ia, ko e ' sino ko 'oku fokotu'u 'e he Pule'anga ke fai ki ai 'a e 'ave ki ai 'a e ta'efiem lie p ko e mamahi 'a e kau ng ue, kapau 'oku nau mamahi he potung ue ko e fo'i sino 'uluaki te ne hanga 'o tokanga'i 'a e fo'i ta'efiem lie ko eni ko e *CEO* mo e Minisit , feinga'i ke lava ai e mamahi ko eni he ko eni 'oku 'alu e me'a 'o 700 kau loto mamahi mo e l unga 700 'a ia 'oku 'uhinga ia 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku hoko he potung ue p 'oku ta'efiem lie tokotaha ng ue fakapule'anga p ko e h ha 'uhinga, k 'oku 'ikai tonu ke fu'u a'u ki ai, kapau leva 'oku fu'u lahi peh e l unga 'oku mahino mai 'oku totonu ke vakai'i e Minisit vakai'i mo 'ene *CEO* p ko e h e me'a 'oku tupu ai e loto mamahi na'a 'oku nau lava p 'e nautolu ia 'o veteki e fo'i palopalema ko ia k koe'uh ko e ta'efiem lie 'a e potung ue 'oku nau to e fai atu nautolu 'o a'u ki he *PSC*. Pea kapau 'oku 'oatu 'e he *PSC* ha'anau fa'ahinga tokoni p ko ha'anau fa'ahinga fale'i ta'efiem lie 'alu nautolu ia ki he *Tribunal*.

Fokotu'u ke fakasi'isi'i ngaahi sino fai atu ki ai l unga kau ng ue

Pea kapau 'oku 'ikai 'oku to e 'i ai mo e va'a e taha 'a e Pule'anga ko e *Ombudsman* mo e Fakamaau'anga. Hou'eiki ki he motu'a ni 'oku fu'u lahi 'a e ngaahi sino 'oku fai ki ai 'a e l unga, pea 'oku lahi ai p mo e ngaahi 'uhinga kehekehe pea 'oku to e 'i ai mo e ngaahi palopalema 'oku hoko ai, ko e fokotu'u 'a e motu'a ni fakasi'isi'i 'a e ngaahi sino ko ia, feinga p 'a e Minisit mo e *CEO* mo 'ene kau ng ue ke vete 'a e ' palopalema 'a e kau ng ue, pea kapau 'oku hoko ha palopalema mahino ko e palopalema fu'u lahi 'ikai ke lava he'ene 'oku 'i tu'a ia 'i he mafai 'o e Minisit mo e *CEO*. Ko e taimi ko 'oku 'alu atu ai ki he *PSC* ko 'eku lave ko eni Hou'eiki he tu'o fiha eni 'a e hoko 'a e me'a ko eni, kei ta'efiem lie p ia, talaange 'e he ... sai 'alu ki he *Tribunal* 'alu atu ko ki ai pea ko eni 'oku tau sio hifo ki he fu'u lisi ko e toko 700.

Ko e founga ko na'e vete'aki fuoloa, ta'efiem lie p Fakamaau'anga, nounou e nounou, pea ko e palopalema 'oku pehe ni talamai he Fakamaau'anga he 'ikai ke nau lava 'enautolu 'o vete 'a e ' palopalema, ko ia 'oku 'i ai ha ngaahi sino kehe ke nau tokoni ki hono...pea ka toki a'u ki ha tu'unga 'oku 'ikai ki he Fakamaau'anga, kai kehe Hou'eiki ko e palopalema eni 'oku fehangahangai mo e Pule'anga ko eni 'a e loto mamahi mo e ta'efiem lie 'a e kau ng ue, 'aneuhu p na'e a'u mai 'a e loto mamahi 'e taha, fakamatala fakamatala fakamatala pea talaange tuku mai ke fai ha ng ue ki ai.

Kai kehe ko e me'a 'oku mahu'inga na'a 'osi p taimi he fakatonutonu e ngaahi lotomamahi mo e kau ta'efiem lie kae si'isi'i e taimi ng ue.

Tokanga ki he hikihiki v henga fakatatau ki he hikihiki 'a e koloa

'Oku 'i ai mo e me'a 'e taha 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'a e Pule'anga ko eni ki he hikihiki v henga 'oku 'i ai p ko e hikihiki v henga foki 'oku fiema'u ki he anga ko 'o e *cost of living* pea mo e hikihiki ko 'a e koloa, pea ko e founa fakam m ni lahi p ia kuo pau ke hiki 'a e v henga 'o fakatatau ki he hikihiki 'a e koloa, 'i he tu'u ko 'a Tonga ni 'oku...

Sea K miti Kakato: Pal mia ko e fehu'i eni

Tokanga ngali 'ikai tali Komisoni PSC hiki v henga e Kapineti

Lord Tu'i' fitu: M l Sea k taki p 'Eiki Pal mia maama 'aupito e me'a, ko 'eku ki'i fehu'i p 'a'aku ki he 'Eiki Pal mia 'a e COLA ko na'e fokotu'u 'e he Kapineti nau ongo'i hang na'e 'ikai ke mou vakavaka mo e Komisoni ko eni, hangehang kiate au na'e 'ikai ke fiem lie komisoni ko eni ke mou to e foaki e COLA kia moutolu, kuo mou tali 'a e kole 'a e Komisoni ko eni ki he kau ng ue ke nau to e peh mo nautolu ha'anau COLA 'a ia 'oku 'asi p he kong a kimui...

<007>

Taimi: 1155-1200

Lord Tu'i' fitu: ..kimu'a 'enau fakamatalá m l .

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Pal mia: .... (mate maika).. 'oku 'i ai p 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi Potung ue, ka 'oku pau ke ke 'ave p 'a e aofangatukú ki ai. Ko hono mo'oní 'oku 'ave ia ki he PSC, ka 'oku hanga 'e he PSC 'o fokotu'u 'a e fo'i sino, mahalo 'oku fu'u lahi p 'enau ng ue, ke ne fai 'e ia 'a e fo'i fatongia ko ia. 'A ia ko e me'a ko ena 'oku ke fakahoha'a ki aí, 'oku ke me'a ki aí, 'oku 'osi fou p he founa ko ia. Kaikehe, ko e palopalema 'e taha 'oku hoko, ..

Sea K miti Kakato: Hou'eiki tui homou kote.

'Iakai ha mafai e minisita ke fai ha tautea ki ha taha ng ue fakapule'anga

'Eiki Pal mia: 'Oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihí 'oku fa'a faingat 'ia 'a e Hou'eiki Minisit koe'uhi ko e mafai ko eni 'o e PSC ko e fu'u mafai lahi. Ko kinautolu 'oku nau tokanga'i 'a e kau ng ue. Pea 'oku a'u p ki he tu'unga, 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'o e Minisit ke ne hanga 'o tautea ha taha. Ko e kau Minisit na'e 'osi 'i ai 'a e fanga ki'i me'a peh na'e hoko pea nau nautolu 'o l unga ki he PSC. 'A ia ko e fakalea 'e tahá, ko e Minisit 'oku 'ikai hano mafai, ke fai tu'utu'uni pe te ne hanga 'o tautea p te ne hanga 'o fekau ke hiki, 'a ia ko e me'a ia 'oku kei fai ki ai 'a e tokanga 'a e Kapinetí. Ko e h ha founa ke veteki'aki 'a e fo'i palopalema ko iá, he 'oku 'i ai p

'a e palopalema ia 'oku hoko, 'o kapau 'oku 'ikai ha mafai ia 'o e Minisit ia ke ne fai ha tu'utu'uni ki he'ene kau ng ue.

Na'e 'i ai 'a e fo'i case ia na'e pehe ni. Tu'utu'uni atu 'a e Minisit ia ke hiki 'a e tokotaha ko ení, talamai 'e ia 'e 'ikai ke hiki ia, pea 'alu ia 'o l unga. Mou vakai ange ki he palopalemá, kapau ko e anga eni 'a e fakapotopoto 'a e Minisit 'i he'ene fakahoko 'a e fatongia, pea mo e anga 'ene fua tautau 'a e fakahoko fatongia 'a e CEO, pea ko 'ene tu'utu'uni, ki'i k taki koe 'o ki'i hiki atu ki h . Talamai 'e ia, 'ikai, 'e 'ikai ke u hiki au. Ko 'ene to e tata'o atu p , 'ikai, 'e 'ikai te u 'alu au ia ki ai, te u 'alu au 'o l unga, pea 'alu ia 'o l unga. Mou vakai ange ki he me'a ko ia 'oku hoko. 'A ia 'oku totonu...

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, tau liliu 'o **Fale Alea.**

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Tuivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki, m l 'aupito 'e feme'a'akí, ka tau toki hoko atu 'i he 2:00 'a ho'at . M l .

<008>

Taimi: 1400-1405

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Tapu ki he Pal mia kae 'uma' e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele e Fonua kae 'uma' 'a e Fakafofonga 'o e Kakai. Kole p mu'a ki he Kalake ke ne lau mai e, 'a e l pooti ko eni 'e 4 'a na'e fakahoko atu p 'aneuhu ke 'uh kae toki tuku hifo. 'A ia ko e V henga Fili Vava'u 15 mo e Tongatapu 5 mo Tongatapu 4 mo e Vava'u 14, koe'uh ke lau p ia pea tuku hifo ki lalo ki he, ke hoko atu e ng ue 'a e K miti Kakato.

Lau e tohi fakah 'aki ngaahi L pooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 2017

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea, 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki M mipa kakato 'o e Fale kae lau atu e ngaahi tohi 'oku fakah mai'aki e ngaahi l pooti 'a'ahi.

L pooti 'A'ahi Faka- Fale Alea V henga Fili Vava'u 15.

'Eiki Sea,

'Oku ma faka'apa'apa mo 'oatu heni 'a e L pooti 'o e 'A'ahi Faka-Alea ki he V henga Fili Vava'u 15 'o hang ko ia ko e Tu'utu'uni 20 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea ke fakahoko mei he 'aho 10 ki he 21 'o Siulai 2017.

Kuo lava lelei 'Eiki Sea 'a e fatongia ko ia na'e tuku mai pea 'oku 'oatu heni 'a e l pooti kakato 'o e 'a'ahi ko ia na'e tu'utu'uni ke fakahoko ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Oku ma fakatauange 'e tali lelei he Feitu'u na mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga 'a e l pooti mo e fakahoko fatongia ko ia na'e fai ki he V henga Vava'u 15 ki he ta'u 2017.

Faka'apa'apa atu,

.....
Lord Tu'i' fitu
(Fakafofonga N pele Fika 1, V henga Vava'u)

.....
S miu Kuita Vaipulu
(Fakafofonga Fale Alea Vava'u 15)

('Aho 31 Siulai 2017)

L pooti 'a e V henga Fili Tongatapu 5

Lord Tu'ivakan
'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA

Lord Tu'ivakan

'Oku ou faka'apa'apa atu mo e Feitu'u na kae fakahoko atu 'a e L pooti 'o e 'A'ahi Faka-Fale Alea 'o e V henga Fili 'o Tongatapu 5 'i he 2017. Na'e fakahoko 'a e 'a'ahi ni 'o fakatatau pea mo e Tu'utu'uni 20 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.

'Eiki Sea, kuo lava lelei 'a e fatongia ko ia na'e tuku mai pea 'oku 'oatu 'a e fakam l loto houna'ia mei he V henga Fili 'o Tongatapu 5 ki he Feitu'u na ho'o fakafaingam lie'i ho taimi ka ke me'a tonu 'o fel ngoaki mo e k inga ni.

Mau 'amanaki p 'e tali lelei 'e he Feitu'u na 'a e fakahoko fatongia ko ia na'e fai ki he V henga Fili 'o Tongatapu 5.

Faka'apa'apa atu

.....
Hon. Dr. 'Aisake Valu Eke

(Fakafofonga Kakai 'o e V henga Tongatapu 5)

L pooti Faka-Fale Alea, Tongatapu 4.

'Eiki Sea,

'Oku ou fakatulou atu mo e Feitu'u na mo ho Fale 'Eiki kae fakahoko atu 'a e L pooti 'o e 'A'ahi Faka-Fale Alea 2017, 'a ia na'e fakahoko mei he 'aho 10 ki he 'aho 25 'o Siulai 2017. Na'a ku fakahoko ia 'o fakatatau pea mo e Kupu 20 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea.

Faka'apa'apa atu,

.....
Hon. M teni Tapueluelu
(Fakafofonga Kakai, V henga Fili Tongatapu 4)

L pooti 'A'ahi Faka-Fale Alea, V henga Fili Vava'u 14

'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga,

'Oku ou faka'apa'apa mo 'oatu heni 'a e L pooti 'o e 'A'ahi Faka-Fale Alea ki he V henga Vava'u 14 'o hang ko ia ko e Tu'utu'uni 20 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea ke fakahoko mei he 'aho 10 ki he 21 'o Siulai 2017.

'Oku ou fakatauange 'e tali lelei 'e he Feitu'u na mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga 'a e l pooti mo e ola 'o e 'a'ahi kuo fakahoko 'e he Fakafofonga 'o Vava'u 2014 ki he ta'u 2017.

Faka'apa'apa atu,

.....
Hon. Dr. Saia Ma'u Piukala
(Fakafofonga Kakai 'o e V henga Vava'u 14)

('Aho 27 'o 'Aokosi 2017)

M 1 'Eiki Sea.

P loti tukuhifo ki he K miti Kakato l pooti 'a'ahi faka-Fale Vava'u 15, Tongatapu 5, Tongatapu 4, Vava'u 14

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki 'ai p mu'a ke tau p loti eni. Ko ia 'oku ke loto ke tau tali 'a e L pooti 'a e V henga Fili 15, V henga Fili 5 ...

<009>

Taimi: 1405–1410

'Eiki Sea: V henga Fili 4, V henga Fili 14. Ko ia 'oku ke loto ke tau tali eni ke tuku hifo ki he K miti Kakató, k taki hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a 'Aisake Valu Eke, Samiu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit Polisi, 'Eiki Minisit Ako mo Ako Ng ue, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 14.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki aí, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: M l 'aupito Hou'eiki. Ko e kei fakamanatu atu p kia moutolu ko 'oku te'eki ke 'omai ho'omou ngaahi l pooti ke, kuo taimi p ke fakah mai ki he Falé kae, 'uhí ka fai ha vakai ki ai. 'I he'ene peh , ke tau liliu mu'a 'o K miti Kakato kae kole ki he 'Eiki N pele Ha'apai l ke me'a mai 'o Sea he K miti Kakato.

(Liliu K miti Kakato me'a mai 'Eiki N pele Ha'apai l 'o Sea K miti Kakato)

Sea Le'ole'o K miti Kakato: M l e laum lie Hou'eiki K miti Kakató, ho'at ni. Pea kole p ke tau hoko atu ai p he feme'a'aki na'e toloi mai mei 'aneuhú, 'asenitá. Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni ki he Kau Ng ue Fakapule'angá. Me'a mai. Me'a mai koe Tongatapu 5.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e Hou'eiki K miti Kakato, tau ma'u e efiafi ni. Sea ko e 'uluakí p ko u fakam l ki he 'Eiki Pal mia koe'uhí ko 'ene l pooti ko ení. Pea 'ikai ngata ai Sea pea peh ki he CEO pea mo e Potung ue. Sea 'oku ai foki e, 'a e me'a ko eni 'oku fakatokanga'i p 'a e fakam l loto hounga ki he tangata ko eni 'oku t tau 'i he ng ue na'e Sea mai he Komisoní ko 'Uhila Liava'a, 'a ia na'e Sea he ngaahi, ko u tui ko e taha eni ia he tangata'i ng ue fakapule'anga na'a te ha'u kita 'o kau he ng ue fakapule'angá mon 'ia he tangata ko eni, 'a 'ene taukei pea mo 'ene loto'i poto 'i he ng ue ko faka-Fale Pa'angá. Pea 'ikai ngata aí ko 'ene h mai, na'e ha'u ko eni ki he Komisoni ko eni ki he Kau Ng ue Fakapule'angá. Fo'i vaha'a taimi mahu'inga 'i he taimi ko fakah h mai ai 'a e ngaahi liliu ko eni fel ve'i pea mo e tu'unga v henga fo'ou. Pea ko u faka'amu p ke fakatokanga'i p he 'oku fakatokanga'i mai p 'e he Sea ko 'o e Komisoní 'a e tangata ko eni mo 'ene ng ue mo 'ene tokoni ki he Pule'angá 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe p pea mo Fale Alea ni foki, 'o lava ai 'a e ngaahi ng ue lahi. Kuo hiki atu ia ki he fonuá, toe eni tautolu na'e fai atu e ngaahi fatongia koe'uhí kuo tuku mai 'e he 'Eiki ke tau fakahoko atú ka ko u faka'amu p ke faka'ilonga'i 'a e taha e kau tangata mamahi'i ng ue 'o e Pule'anga ko eni pea peh mo hotau fonuá.

Fiema'u ke v ofi fakahoko fatongia ngaahi potung ue & ngaahi palani ng ue

Sea ko e fakahoha'a hono hokó Sea 'a e, ko e lave'i hifo ki he l pooti ko ení, fakam l he l pooti ko ení Sea k ko u fakatokanga'i hifo lahi 'aupito, 'oku ofi 'aupito p eni, 'oku mahino 'aupito 'ene feinga ke v ofi ko mo e palani ng ue Sea, 'a ko eni palani *corporate plan*. Ka ko u tui p 'oku 'i ai e ngaahi fiema'u 'a e potung ue ko ení ke to e fakalelei'i ange. 'Oku sai 'aupito 'ene ha'u 'ene palani ko 17/18. Mou mea'i p na'e tufa mai, sai 'aupito 'oku ne hanga 'e ia 'o fua fakap seti mo e lahi e ngaahi ng ue. Ko u tui 'e ha'u ko 16/17 te ne lava, mo e 17/18 te ne lava fakap seti'i mai ko e h 'a e t keti e lahi e ng ue na'a ne fai, ko e h e lahi e p seti kuo lava. 'Oku 'ikai ke ne lava 'o 'omai 'i he l pooti ko ení. Ka ko u fakafiefia p 'oku lava 'o sio ki he, 'a e 'alu fakalalakaka ko 'a e anga e fokotu'utu'u ki he... koe'uhí ko e me'a ng ue fo'ou ia kuo tau ng ue'aki ki he Pule'angá pea 'oku 'i ai e fakafiefia lahi ko 'oku 'alu p taimí mo 'ene nga'unu ki he tafa'aki ko iá Sea. Sea ko hono tolú mahino 'aupito e ngaahi ng ue lahi kuo lava tautefito hang ko eni kuo lava e fa'unga 'o e v henga fo'ou, kuo kamata mai. Koe'uhí ko e mavahe atu ia mei he fa'ahinga f tunga v henga mei he 1983 nai p ko e 84 pea toki paepaea mai he me'a ko e COLA 'o tau toki a'u mai eni ki he ta'u kuo'osí 'o ha'u e fa'unga ko ení pea 'oku fakam l kuo kamata e founa fo'ou ko ení. Pea tautefito foki ko e m tu'a Tonga p 'oku nau fa'ú. Ko u tui ko e me'a mahu'inga ia tau sio he fakalalakaka 'a e ng ué. Pea 'oku tau fiefia 'i he tafa'aki ko ia Sea e ngaahi ng ue. Pea ko ....

<001>

Taimi: 1410-1415

Dr. 'Aisake Eke: ... ko eni 'oku m hino ko e polé eni ia 'a e hoko atu ko hono vakai'i e fua e ng ue 'a e kau ng ue fakapule'anga. Kuo 'oatu foki honau v hengá hang 'oku tau lave ki ai 'oatu e v henga fakafe'unga ai tau peh h fanga he fakatapu 'oatu ho kapapulu pauni 'e tolu ke ke 'nasi ai pea 'osi atu faka'amú ke ke 'omai e fu'u ng ué 'oku pauni 'e tolu kapapulu h fanga he fakatapu. 'A ia ko e pole ia pea ko u tui 'oku tau 'osi fou mai he ngaahi, 'i he ngaahi fakamatala fakata'u. Kuo tau tui he 'ikai ke fu'u h hoa kehekehe 'a e ngaahi fakamatala fakata'u mo e ola ko he kau ng ue. Kae kehe ka ko 'etau sio ki ai 'a e mahu'inga 'o e faitotonu 'a e ng ue ko eni ko u tui ko e pole ia pea 'oku tau ng ue k toa koe'uhí ke lava 'o fokotu'u 'a e fa'ahinga founa ng ue pea sai 'a Tonga. Ko e taumu'a p ia koe'uhí ke lava 'o sai e ng ue Sea.

Tokanga tu'u tau'at ina kau ng ue fakapule'anga 'oua te nau fakapolitikale

Ko e me'a mahu'inga foki he'eku vakai hifo 'i he *guiding principle* p ko e tefito'i tui mo e fa'ahinga tok teline 'oku t kaki ko he kau ng ue fakapule'anga. 'Uluaki kau ai 'a e *fight* 'enau potu ko ko e to'utangata kau ng ue fakapule'anga m taotao. Pea 'ikai ngata ai mo faitotonu pea toki lisi hifo ai pea 'ikai ngata ai 'oku nau 'ilo 'enau lao lava mo 'enau ngaahi faingam lie kehekehe pea fai e ngaahi fatongia pea 'ikai ngata ai 'oku 'ikai ke nau fakap litikale foki. Taha ia e me'a 'oku fai e lave talu e liliu fakap litikale ko eni 'oku tau kamata mai 'i he 2011 kamata mafuli leva pea mo e Lao ia ko Ng ue Fakapule'anga koe'uhí ke m hino ke nau tu'u tau'at ina. Ka ko u tui ko e ngaahi me'a kuo hoko ki ai Sea.

Ka 'i he taimi tatau 'oku 'i ai e ngaahi liliu ia kuo hoko. Ko e tu'u he taimi ni 'oku tu'u 'a e ng ue fakapule'anga ia 'i he fo'i mangaf *crossroad* ko f me'a te tau fou ki ai ? Ko e h e ngaahi liliu kuo hoko ko u tui 'e liliu 'e he founa fakalele ia kau ng ue fakapule'anga 'i he me'a ki he kuohili. Ko e founa na'a tau ha'u mei he kuohili ko e nofo p 'a e ng ue 'i he *centralize* potung ue ko eni 'oku ne fai k toa. Ko e tu'u he taimi ni kuo 'i ai e ngaahi liliu ia kuo ha'u 'i tu'a ia mei he Komisoni ko 'a e *Public Service* 'e pau ke liliu ia. Pea ko e taha e ngaahi liliu kuo hoko mai hang ko eni ko e Potung ue 'Atita mo e va'a 'ofisi ko eni *Ombudsman* 'onau ha'u foki nautolu he tok teline ke nau tau'at ina 'ikai ke nau to e malumalu nautolu he Pule'anga mo e *PSC*. Pea 'i he'ene peh leva 'oku liliu e founa ng ue ia.

Ko hono fakahoko mo hono tu'unga ng ue mo e kau ng ue to e fou ia 'i he *PSC* he halanga motu'a. Kuo 'alu p kinautolu ia he taimi ni 'ia nautolu. Ko e fehu'i ia ko he taimi ni ? Totonu nau totonu ke to'o mai e ngaahi fatongia ia mei loto 'api ha'u e ngaahi fatongia ia ko ia 'o h fanga he fakatapu 'omai e me'a ia ko ia ki he kau *CEO* ke fai 'enautolu p ia 'a hono ui 'ene kau ng ue 'i he founa p ko ho *interview* 'a e *policy* lolotonga kae 'ikai ke kei 'alu 'a e ngaahi fatongia ko ia ke 'alu ki he Komisoni ke nau fai e tu'utu'uni. Pea ko e ngaahi liliu ia kuo h mai he taimi ni. Kuo 'osi 'i ai p pea mo e Potung ue Ako kuo 'osi lele nautolu he fo'i halanga ko ia. Ka ko e ngaahi me'a ia 'i he taimi ni ko u tui 'oku tu'u ai he taimi ni 'a e potung ue 'a e tafa'aki ko eni 'oku ne tokanga'i 'a e kau ng ue fakapule'anga. Ko f me'a te tau laka ki ai? 'Osi 'i ai e ngaahi m tolo ia e ngaahi fonua ko Singapoa 'osi 'i ai e ngaahi fonua ia ko Fisi 'osi langa pea mo Fisi 'osi laka mo Ha'amo. Kae kehe ka ko e tu'u ko 'a Tonga he taimi ni ko f feitu'u te tau laka ki ai?

'Osi a'u mo e me'a 'oku 'i ai mo e ngaahi me'a heni 'oku m hino 'aupito ko e 'ai p ko hono mapule'i 'o e ng ue kae nofo foki. Ko e tu'u he taimi ni kapau 'e ha'u peh ko e fatongia fo'ou ko taimi ni 'a e Komisoni ia ko kau ng ue fakapule'anga nau nofo p nautolu 'i hono fa'u e ngaahi tu'utu'uni ng ue mo e Lao *Policy* 'osi ko ia pea nau vakai'i hono fakahoko e ngaahi potung ue. Pea 'ikai ngata ai nau vakai'i 'a e faka...*monitor* mo *oversee* ko 'enau fatongia p ia. Pea me'a mahu'inga taha hono ako'i ko 'a e kau ng ue. Ko e fu'u fatongia mahu'inga ia. Ko Singapoa 'oku 'osi 'i ai p 'enau polisi 'anautolu ki he kau ng ue. Ko u tui na'a ko e taimi ko e fo'i tu'u he taimi ni ke laka ki ai. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a mahu'inga ia 'i he kaha'u. Pea 'oku m hino foki heni to e 'i ai mo e me'a 'oku 'asi mai. Ko e talu ko eni e liliu fakapolitikale ko eni Sea 'oku 'i ai e me'a mahalo 'oku 'asi mai. M hino foki ko e h mai ko 'a e liliu fakapolitikale p litikale 2010 kamata leva ke liliu ko 'lao 'o 'alu ko eni ko 'oua to e fakapolitikale 'a e kau ng ue. Pea 'ikai ngata ai he va'a ng ue Minisit mo e *CEO*.

'Osi 'asi mai heni he fakamatala fakata'u 'a e Minisit Lao 'oku ne tuhu'i mai he Minisit Lao 'a e lao ke lava ke liliu 'a e fili ko kau *CEO* mo e taki ng ue ke 'alu e mafai ki he kau Minisit . 'Ikai ke 'asi e me'a ia ko ia 'i he Komisoni. Ka ko u tui ko e ngaahi me'a ia ko 'oku 'i ai he taimi ni 'a e sio ki ha founa 'uhi ko 'etau liliu fakapolitikale ko eni koe'uhi ke kei ma'u p 'a e lelei taha. Ka 'oku 'ikai ke tau faka'amu ko e 'uhinga, 'a ia ko e me'a ko u tui 'e fai 'a e talanoa ia ki ai 'a e Kapineti mo e 'ofisi ko eni 'o e Komisoni koe'uhi ko e h e palopalema. Pea kapau ko e palopalema ko e peh ongo'i he kau Minisit . Ko e tu'u foki he taimi ni 'oku pehe'ni. Fai p he 'e *PSC* ia Komisoni ia hono tu'uaki e ngaahi lakanga pea 'ai mo e kau nautolu te nau fai hano, hono fai hono 'initaviu pea nau fokotu'u mai pea 'oku 'omai p he 'e lao ia ke ha'u 'o fakap mai ki he Minisit pea 'osi ko ia pea nau 'alu nautolu ia ki he Komisoni. Fai e mafai ia he Komisoni

ke ne hanga 'o fai hono fokotu'u e lakanga ko ia. Ko e 'omai ko ki he Kapineti ko e 'ai p ke nau fakatokanga'i 'uhinga he te nau fai nautolu ai. Ka 'oku h mai 'a e Kapineti ia he taimi ni ...

<002>

Taimi: 1415-1420

Dr. 'Aisake Eke: 'o nau fokotu'u mai f f liliu e laó 'omai e mafaí ki he Minisit . Pea 'oku ou lave'i pe 'oku ai e ngaahi 'uhinga ki ai. Pea ko e me'a 'oku ou lave ai ko 'o peh 'oku tu'u 'etau ng ue fakapule'angá 'i he 'aho ni, sio ko e f me'a 'e sai ki Tongá. Pea ko e ngaahi me'a eni ia mahino 'oku ha'u mei he ngaahi tafatafa'akí mahino 'aupito ki he vave 'aupito ki he sio 'a e Komisoní, 'ene sio ki he kaha'ú f founa te tau fou aí. 'Oku tau faka'amu p ke ha'u 'a e founa ko eni kapau 'e 'alu he kau Minisit he 'ikai ke tau fou he ngaahi palopalema mo e vaivai na'e fou mai ai e ngaahi fonua temokalati ko 'oku lolotonga lele mai ai 'i he taimi ni. Ko hono h atu p 'a e faha'i fakapolitikale nau liliu pe 'e nautolu fetongi e kau ng ué. Tau 'ilo pe ki 'Amelika, kau ia he me'a lahi. Pea fakapolitikale'i e ngaahi fatongiá. Ka 'oku ou tui ko e tu'u ia he 'aho ni ia, faka'amu mahino ke sai e kau ng ue pea nau lava 'o ng ue'i e fonuá koe'uhí pea ola lelei. Kaikehe ka ko e ngaahi me'a ia 'oku tu'u ai 'a e Komisoní he 'aho ni. Pea 'oku ou tui ko e me'á ia ke fai e p talanoa ki ai e Kapinetí mo kitautolu k toa mo e kau ng ué, f halanga tonu ke tau fou aí. F e ngaahi me'a fakavavevave, f ngaahi me'a 'e tuai. Kuo ha'u e liliú ia Sea.

Tokanga fekau'aki mo e *Tribunal* koe'uh malu mo e totonu kau ng ue fakapule'anga

Ko e ki'i kongape 'e taha 'oku ou lave ki aí Sea, 'i he me'a ko eni, ko hono tokangaekina ko 'o e malu ko mo e totonu 'a e kau ng ué. Kuo u 'ilo p na'e ai e me'a mai 'a e 'Eiki Pal mia fel ve'i mo e sino ko eni ko e *Tribunal* pe ko e sino ko eni 'oku ne hanga ko 'o tokanga'i e totonu ko eni kau ng ué fakapule'angá. 'Oku h foki ia he kupu 21 (c) ko Lao ko kau ng ue fakapule'angá 2010 'asi ai. Ka ai ha tu'utu'uni 'a e Komisoní 'oku peh he kau ng ué 'oku ta'efiem lie te nau 'alu ki he sino ko ení.

Sea ko e taha foki eni ia 'a e me'a mahu'inga he na'a tau ongo'i p 'i he kuohilí na'e ai si'i kau ng ue fakapule'anga ne fakam l l 'i nautolu he ng ue fakapule'angá, 'i he taimi ia na'e nofo pe mafaí he Kapinetí. Pea nau toki 'alu 'o kumi 'enau totonú ki he fale hopó. Na'e ai e ni'ihí ia na'a nau si'i 'o kumi ki ai pea faingam lie, ai e ni'ihí ko e to'utangata foki ia ko lahi e kau tangata ia na'a nau ha'ú pe pea nau 'alu ai p . Nau ongo'i pe ng ué mo e 'ofá, ko e h mai ko 'a e sino ko ení, kapau na'e ai e sino ko ení 'i he kuohilí, lahi e kau me'a ia he 'ikai ke hoko ki ai e me'a ia ko iá. Pea 'oku ou tui p , ko u kole p au ki he Pal miá, to e ki'i fakakaukau 'i ang fakakaukau ke tamate'i 'a e sino ko ení. Ko e sino mahu'inga eni ia, koe'uhí ko e sino eni te ne malu'i, ko e fakalakalaka, ko e talu mei he 1980 Sea mo 'etau teke 'a e liliú fakapolitikalé, mo e ha'u 'a e fo'i kulupu fakas siale ko eni ko e kau ako. Kuo u tui kuo maama 'a Tonga pea ko e ... 'ikai ke 'i heni e Minisit Akó, ko ena ko e Minisit Akó ena 'oku me'a mai pe ko , ko e ola lelei eni 'ene ako'i 'a e f nau ko 'o e fonuá, kuo nau poto. Nau ha'u nautolu 'o ng ue fakapule'angá kuo nau 'ilo e laó, nau 'ilo 'e nautolu ia 'enau totonú mo e ngaahi me'a peh . Pea ko hono 'atungá foki . Tatau mo e 'Eiki Pal miá ko 'ene ako'i eni 'ene f nau ko na'a ne ako'i ko he kau faiakó, kuo 'ilo, taimi foki ko ko 'etau kau me'á na'e sio mai p k ingá, ka ko e 'aho ni

Tali 'Eiki Pal mia fekau'aki mo e Tribunal

'Eiki Pal mia: ... (mate maika)... mahalo na'e me'a ki he'eku lave 'aneafi 'o peh , tonu ke tamate'i 'a e Tribunal, 'oku te'eki ke fai hano tamate'í, ka na'a ku feinga ke u lave ki he me'a ko iá, he 'oku 'uhinga foki 'a e me'a ko iá, ko e totonu. Ko e fiema'u he kau ng ue fakapule'angá ke malu'i 'enau totonú. 'I he taimi fuoloá, hang ko ení, na'e tuli e motu'a ni mei he ng ue fakapule'angá, na'e 'ikai ke ai ha PSC, na'e 'ikai ke ai ha Tribunal, na'a ku hangatonu pe au ki he Fakamaau'angá, pea fai e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá. Nounou 'aupito 'aupito 'aupito. Neongo na'e fai e ki'i fakatonutonu holo pea mo e Minisit mo e me'a, ka ko 'eku 'uhingá, 'oku kei fiema'u pe ia ke malu'i e totonu e kau ng ué, ka ko u peh 'oku fu'u lahi e 'u sino ko 'oku 'ave ki aí. Te te 'alu mei h ki h , hifo mei ai te ta'efiem lie, 'alu ki h , pea ka 'ikai te te me'a te te 'alu ki h ki he Fakamaau'angá. Kiate au na'a ku fokotu'u ko 'a'akú 'oku peh ni, ko e sino mahu'inga taha ki he fakatonutonu 'o ha tokotaha ng ue pe tokoni ko e CEO mo e Minisit . Ko e ongo sino ia 'e 2 'oku totonu ke na hanga 'o vakai'i lelei 'ena kau ng ué ke si'isi'i 'a e hoko 'a e palopalema 'o e ta'efiem lié. Pea kapau 'oku hoko ha palopalema ko hona fatongia ia ke veteki 'a e palopalema ko iá. Pea kapau 'oku na ta'efiem lie pea 'alu ki he PSC. 'Oku ai p totonu ke ai ha kupu ia he PSC ke ne fai 'e ia e fo'i ng ue ko iá. Mo'oni p kapau 'oku peh he PSC 'oku fu'u lahi, ka 'oku nau fokotu'u 'enautolu ia 'a e Tribunal ke teke'i e me'á 'o 'ave ki ai. 'Osi hoko e me'a ko ení, na'e ai e ta'efiem lie 'a e tokotaha 'o e kau CEO pea 'alu ki he PSC, pea fai e tu'utu'uni 'a e PSC, 'ikai ke fiem lie ki ai teke'i mai ki he Tribunal. 'Alu ki he Tribunal 'o toki fai ai e fakatonutonu ai. Kiate au...

<003>

Taimi: 1420-1425

Tokanga ke fakasi'isi'i ngaahi sino tokanga'i ta'efiem lie kau ng ue fakapule'anga

'Eiki Pal mia: ... 'Oku fu'u lahi 'a e hala 'oku fai ai 'a e 'alu 'i he halafononga ko eni 'a e tokotaha ke kumi 'ene totonu. Ko 'eku fokotu'u? Fu'u lahi, tuku ange mu'a ki he Minisit mo 'ene CEO ke na hanga 'o fai 'a e fatongia ko ia. He ko e me'a eni na'e hoko. Ko e taimi ko 'oku 'ilo ai 'e he kau ng ue 'oku tokolahi 'a e fa'ahinga 'a e ngaahi sino ke nau 'o fekumi ki ai. Ko e te'eki ai p ke ki'i p ha me'a. Lele 'osi ia ki he PSC. Ko 'ene 'eke atu p 'oku 'ikai ke ne ongo'i 'oku ta'efiem liekolosi ki he Tribunal. Hili ange ko ia 'oku 'i ai 'a e Fakamaau'anga. 'Oku 'i ai 'a e Fakamaau'anga 'oku totonu ke 'osi p 'a e PSC kolosi ki he Fakamaau'anga 'oua 'e toe 'alu ki he Tribunal mo e fakamole taimi, mo e fakamole pa'anga. Ko e anga 'a e ko 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni, ka 'oku te'eki ke fai ha tu'utu'uni aofangatuku ki ai. Ko e anga p 'o e ngaahi fakakaukau. Ka 'oku ou kei tui, 'oku mahu'inga 'a e totonu 'a e kau ng ue fakapule'anga ke malu'i k ko e founga ko ke malu'i'aki ko ia 'oku ou talanoaatu ki ai. Totonu 'aupito p ke fai hano vakai'i lelei 'e he kau Minisit ia. Kapau 'oku fu'u lahi ha l unga mei ha potung ue. Vakai'i 'a e Minisit p 'oku kei sai 'a e Minisit p 'ikai mo 'ene CEO. Ko e h 'oku fu'u lahi peh ai 'a e l ungá? Kai kehe ko e anga 'eku fakakaukau 'oku mahu'inga ki he Minisit mo e CEO 'o e potung ue ke na hanga 'o fakatokanga'i 'ena kau ng ue. Pea veteki p 'enautolu 'o 'osi ai p ai.

Sea K miti Kakato: M l !

Lord Tu’i’ fitu: Ko ‘eku ki’i tokoni p ki he ‘Eiki Pal mia. ‘Oua ‘e tukuange mu’a ke si’i mafasia ‘a e kau ng ue ‘a e Pule’anga. Ko e tu’utu’uni ki he Minisit ko e Feitu’u na, he ko ho’o Kapineti. Tukuange ke tau’at ina ‘a e Tal kita, *CEO* mo e ng ue kehe mei he Minisit , he ko e Feitu’u na ia ‘oku mafai ki he Kapineti ‘o ho’o kau Minisit . Ko ia p Sea, m l .

Lord Tu’iha’ateiho: Sea, kole p ki ha ki’i fehu’i pea ke toki tali mai kataki Pal mia. Ko u sio p ki he ngaahi ‘ va’a ko .

’Eiki Pal mia: Ko e ‘uhinga ‘a’aku ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fo’i sino ke ne vete ‘a e palopalema, ko e ‘uluaki fo’i sino p eni Ko e Minisit mo ‘ene *CEO* ‘oku kau ., k oku ‘i ai ha taha ‘ene kau ng ue ‘oku l unga? Totonu ke na hanga ‘enaua ‘o feinga’i ke veteki pea kapau ‘e toki a’u ki ha tu’unga ‘e ‘ikai pea kolosi ki h . Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘oku fu’u tokolahi peh fau ai, he’oku totonu ke fehu’ia leva ‘a e tu’unga Minisit pea mo ‘ene *CEO* p ko e ha ‘a e ‘uhinga ‘oku fu’u lahi peh fau ai ‘a e launga mai. Ko ‘eku ‘uhinga p ia, ka ‘oku ‘ikai ‘uhinga au ia ke peh ke lolomi ‘a e totonu ‘a e kau ng ue. ‘Oku ou kei tui p ‘oku totonu ko e motu’a ni ia na’a ku ‘osi hanga ‘o ‘ave ‘a e Pule’anga ko eni ki he Fakamaau’anga, pea na’a ku m lohi au ko hono kapusi noa’ia au. Ka na’e ‘ikai ke peh keu toe ‘alu noa’ia holo au kolosi holo. Hangatonu p au ki he Fakamaau’anga fai tu’utu’uni nounou.

Lord Tu’iha’ateiho: Sea, ko ‘eku fakahoha’a fekau’aki mo e ngaahi ‘ va’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Pal mia. Ko e h ‘oku ‘ikai ke ‘ai ai ha *time frame* ‘i he ‘enau peh holo ko e ‘uhinga ke fakanounou ‘a e ‘ halanga. ‘Aho ‘e fitu kapau ‘oku ‘ikai ke lava. *Dismiss!*

’Eiki Pal mia: Ka u ki’i tali atu! Ko e natula ‘o e *case* ‘oku ‘ikai ke taha. ‘Oku nau natula kehekehe. ‘Oku ‘i ai ‘a e l unga ‘oku ki’i faingofua p ke veteki. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e l unga ‘e taha ‘oku ki’i faingata’a. ‘Oku ‘i ai ‘a e taha ‘oku to e faingata’a ange. Faingata’a, faingata’a ange, faingata’a ‘aupito. Pea *depend* p ‘i he anga ‘o e natula ...ko e *time-frame* ‘e fakatatau ia ki he me’a ko ia.

Lord Tu’iha’ateiho: Ko ia! Ka ko e Feitu’u na foki ‘oku ke pule, pea ko ‘ene tu’u p ko ‘a e *time-frame* peh ‘oku ne hanga ‘o fakanounou’i ‘a e ng ue, pea ‘oua ‘e *pile-up* ‘a e ng ue, he ko ‘ene peh p ‘osi, ‘aho p ‘e 30 ‘osi. Kapau ‘oku ‘ikai ke ke *react* mai koe ki ho’o pal palema, ko ‘ene ‘osi ia. Kae ng ue ‘a e Pule’anga.

Sea K miti Kakato: Kae hoko atu mu’a ‘a e Fakafofonga mahino ‘a e ngaahi tokoni mai ko ena.

Dr. ‘Aisake Eke: M l Sea. Ko e tu’u ko ‘a e laio ki he *PSC* ‘i he taimi ni. ‘Oku ‘i ai ha *case* ‘oku nau ui ko e *case* si’isi’i, *minor cases*. *Handle* p ia ‘e he Potung ue *CEO*, ‘ikai ‘ave ia. Ko e toki *case* lalahi p *major cases*, ‘alu ki he *PSC* ‘a ia ‘oku ‘osi fai p ‘a e vahevahe ia. Ko e fanga ki’i me’a ‘a ia kuo ‘osi fai ‘;a e vahevahe ia ko e ‘uhinga p ke fakafaingamalie he ‘oku ‘i ai p ‘a e me’a, hang p ko ‘etau nofo f mili. ‘Oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i me’a ‘i hoto lotofale p ke te hanga ‘o talanoa’i pea toki ‘i ai leva ha ki’i me’a pea toki ‘ave ki he Faifekau, pea toki ‘ikai ‘a e Faifekau pea te toki ‘alu ki he Falehopo. Ko e anga ia ‘a e me’a, k ko e ‘aho ni ia ko u tui ko e founa pea ‘oku sai ‘aupito ko e me’a ia ‘oku ou peh ai. ‘Oku tu’u he taimi ni ‘etau Komisoni mo e Lao ‘i he mangaf – *crossroad*. ‘Oku tau ‘alu ‘i he liliu. Ko e fe ‘a e feitu’u ‘oku tonu ke tau fou ai? Pea

ki he motu'a ni ko 'ene fakapotopoto ko tu'u 'a e *Tribunal* he taimi ni. Kapau te ke 'alu koe 'o kumi ha Loea, kuopau ke ma'u ha'o silini. Sai foki 'a e 'Eiki Pal mia ia na'e lahi 'a e tokoni. Ko e ni'ihiki ko eni ...'ikai ha'anau silini ke 'alu mei ai pea 'ikai ngata ai.....

<004>

Taimi: 1425-1430

Dr. 'Aisake Eke : ... ka te ke 'alu atu koe 'o 'efihia, lolotonga kiu atu e ngaahi fu'u keisi ia he Fakamaau'angá. Ko e me'a 'oku hoko ai ko he keisi 'e 2 'a e 'Ofisi Pal mia, mo e keisi 'a e CEO, 'oku kei tali ni atu ia ki he

'Eiki Pal mia : Sea, ki'i fakatonutonu atu. Hang 'oku ke peh , 'osi p 'alu ki he Fakamaau'angá. 'Oku 'i ai e fo'i sino ko e PSC, ko e fo'i sino ia 'oku fai ki ai e l unga. Pea ko e PSC 'oku 'i ai p 'enau kau ng ué 'anautolu 'oku tonu ke nau hanga 'enautolu 'e *handle* e me'a ko eni. 'Oua 'e to e fekau ke ki he *Tribunal*. Ko e taimi ko na'a ku talanoa au ki ai, na'a ku hangatonu au ki he Fakamaau'angá, na'e 'ikai ke 'i ai ha sino peh ia, ko e PSC. Na'e fai k toa p e ' ng ue he 'Ofisi Pal miá. Ka 'oku kei 'i ai p e sinó. 'Oku 'i ai mo e me'a 'e taha 'oku ou fie lave ki ai. Ko e me'a ko na'e hoko ki he motu'a ni, na'a ku hangatonu au ki he Minisit . 'Alu au 'o kole ki ai ke fakamolemole'i ange mu'a e me'á, pea to e fai ha tu'utu'uni fakalelei ki ai. 'Ikai p te ne tali 'eia. Pea u 'alu ki he Pal miá. Te'eki ai ke 'i ai ha sino peh ia. Pea fakafoki mai ke ufoki mai p au 'o 'alu. Pea u toki 'alu leva ki he Fakamaau'angá. 'A ia ko 'eku 'uhingá, hang ko 'ene fakamatalá, mo'oni ia, 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia 'a e kakaí, ke kinautolu 'o totongi ha loea. K 'oku ou fokotu'u atu 'oku kei 'i ai p e ngaahi sino ke fai ki ai. Pea ko e PSC, ko e sinó ia. Totonu ke 'i ai ha'anau fo'i 'iuniti p 'anautolu 'i loto, 'ave ki ai e me'á. M l .

Dr. 'Aisake Eke : Sea, h fanga he fakatapu. Kole atu p , 'oku 'ikai ko e sino tonu e PSC ia. Ko e PSC ko ia 'oku fai tu'utu'uni ko eni ke ke 'alu. Pea ko ia 'oku ne fai e tu'utu'uni ko kapau ko hono sinó. Kapau ko ha me'a fel ve'i mo ha'o talang ue, pe ko e me'a. Ko e sino ia ke fai e tu'utu'uni ko ia, 'Oku 'ikai ke ngofua ia. 'Ai e sino mavahe ia. Ko e me'a ia 'oku 'ai ai 'a e *Tribunal*, tau'at ina ia mei he sino ko na'a ne fai e tu'utu'uni. He ko e tu'u ko 'a e *Tribunal*, ko 'ene 'eke'i mo fakamaau'i 'a e tu'utu'uni 'a e PSC. 'A ia ko e me'a ia 'oku 'ai ai ko e ke na vahevahé. 'A ia ko e tatau eni ia mo e me'a, kuonga kimu'a ko , hang na'e me'a ki ai e 'Eiki Pal miá, ko e taimi p ia ko , ko e Kapinetí. Na'a nau fai ko e tu'utu'uni ko , ka 'i ai ha taha 'e hiki hake, pe nofo mei he ng ué. Ko nautolu p na'a nau fai 'a e tu'utu'uni ko ko nautolu p te nau toe

'Eiki Minisit Lao : . Ki'i tokoni p 'oku ou tui 'e 'aonga. Ko 'eku ki'i tokoní, 'e Fakafofonga. Ko e *Tribunal* 'oku kei laum lie. Na'a mau toki hanga 'o fili atu 'a e toko taha fo'ou, ko e fakamahino ia 'oku fai p 'a e p talanoa ia, ka 'oku kei laum lie. M l .

Taukave lelei ke 'i ai *Tribunal* ki he lelei fakalukufua kau ng ue fakapule'anga

Dr. 'Aisake Eke : M l Sea. Ta 'oku sai 'oku kei. Ta ko e me'a ia 'oku peh ai ko 'oku tau 'i he mangaf he 'aho ni. 'Oku mahino p foki, 'Eiki Sea, koe'uhí 'oku tau ako p , mahalo ko 'etau sio ko f ha me'a 'e lelei ki Tongá. Ko f e m tolo lelei tahá. Ka 'oku ou peh 'e au, ko e tu'u 'a e motu'a ni, ko e m tolo lelei, 'oku nofo he sino ko eni. He 'oku kau lelei l ua p ia kia

kitautolu ko ki he Pule'angá, toko taha *employer*, mo e toko taha *employee*. He koe'uhi he ko 'ene kau lelei eni ki he kau ma'u mafai. Kimu'a pea ke fai ha tu'utu'uni, 'oku 'ilo 'oku 'i ai e halanga ke ke fai ai, kimu'a pea ke fai. 'Oku ne hanga 'o tokoni'i kita ke te ta'ota'ofi. 'Oku ke 'osi mea'i p , Sea. Ko e me'a ko e mafai 'a e Pule'angá, 'oku fa'a lau. Ko e Pule'angá, 'oku hang ha fu'u manufekai. Kapau te ke 'ai ha fa'ahinga me'a ke pukepuke hono mafai. Ko e me'a 'oku 'ai ai mo e ngaahi me'a ke ne hanga 'o pukepuke, 'a e mafai ko 'o e Pule'angá. Ko e me'a ia 'oku 'ai ai e ngaahi sino pehe ni. 'Oku ou taukave p au, ka 'oku sai, ko 'eni 'oku lolotonga fai hono talanoa'i. Ka 'oku ou poupou ki ai. Tu'uma'u eni, koe'uhí ko e sino eni te ne hanga 'o kei ma'uluta.

Kuo u sio hifo au ko e keisi p ia 'e 4. Ko e 15/16, ko e keisi p 'e 4, na'e fai ki ai 'a e tu'utu'uni. M lohi e 2, fo'i e 2. Pea kuo u lave'i hifo ki he palani ko 'a e Potung ue PSC, ki he 17/18, 'oku nau 'ai mai 'enautolu. Ko 'enau fakafuofua ko ki he 17/18, te nau peh , 'e p seti, 'e 'alu hake, 'e holoki p , 'e kei 'alu p ia 'o peh . P seti e 50 'a e fo'í, pea p seti e 50 'a e halá. Ka ko hono mo'oní foki, kapau 'e fai p 'a e founa ia he founa lelei, he'ikai ke a'u ha taha ia ki he PSC. Ko e me'a lahi ia. Pea 'oku ou tui au, kapau 'oku 'i ai ha ngaahi keisi, hang na'e 'i ai keisi, na'e me'a mai 'e he 'Eiki Pal mia. Ko e ngaahi me'a ia ko iá, kapau na'e 'i ai ha tu'utu'uni lolotonga ia 'oku uesia e ng ué. 'Uluaki, 'oku tonu ke liliu e ngaahi tu'utu'uni ia ko ení, koe'uhí kae lava ke nau muimui'i e tu'utu'uni ko iá. Ka 'oku mahu'inga ia, koe'uhí, tatau. 'Oku 'i ai e *Tribunal* 'e taha 'oku ui ko e *Tax Tribunal*, sio ko e ngaahi anga ia ko e ngaahi fokotu'utu'ú. Ko e *Tribunal* ko ení ki he Tukupau V hengá. 'Ikai te ke 'alu koe ki he Fakamaau'angá. Ka 'oku 'i ai e ngaahi sino ko ení. Ha'u koe kapau 'oku 'i ai ha'o me'a 'au. Ko e ki'i fakamaau si'i p 'i loto. Ha'u, pea 'oku ne hanga 'e ia 'o solova e ngaahi me'a fakatekinikale, ko e 'uhingá ko 'ene vavé, fakamole si'isi'i, ka 'oku lava e femahino'akí. Ko e me'a ia 'oku fai ai e poupou ki he kei lelei. Pea na'e 'i ai e lave mai 'a e 'Eiki Pal miá, 'o peh , ke 'ave ki he sino ko eni 'a e Komisoni ki he 'Ompatisimení. Sino kehe ia. Ko e ngaahi sino ko ení, Sea, 'oku ha'u ia 'i he fo'i hingoa 'oku ui, ko 'etau fakalalakaká, ke tau ma'u 'a e ...

<006>

Taimi: 1430-1435

Dr. 'Aisake Eke: Pule lelei, ha'u k toa he *good governance* k ko e *Ombudsman* 'oku kehe ia 'oku nofo p ia he ngaahi fatongia 'o e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga 'ikai ke fel ve'i ia mo e tu'utu'uni 'a e kau ng ue, 'ikai ke ngata ai ko hono mafai p 'ona ia hono fokotu'u mai, recommendation 'ikai ke 'i ai ha'a ne mafai fokotu'u ng ue 'a'ana, ko 'ene recommend mai p 'e ia ia 'a e ki he feitu'u ko 'oku fai ai 'a e ...'a e me'a ko ia 'oku 'ikai ke ne faitu'utu'uni ...

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni atu p ki he Fakafofonga, tapu pea mo e Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Sea ko e faka'ofu'ofa 'a e feme'a'aki Sea k 'oku 'ikai ke 'i ai ha lave ki ai 'a e l pooti ia 'oku 'i mu'a he Hou'eiki ki he ngaahi fokotu'utu'u e sino fo'ou ke fokotu'u ki ai, ko e l pooti ia 'oku mahino 'aupito p 'a e ng ue kuo lava 'o fakahoko 'e he potung ue ko eni mo e ngaahi fokotu'utu'u ng ue.

Sea K miti Kakato Le'ole'o: Sai p 'Eiki Minisit Pa'anga 'oku ou tui au na'e mahino p ia na'e ki'i lave p 'a e Fakafofonga na'e me'a mai 'a e taki 'a e Pule'anga 'oku fakakaukau ke

fakapekia 'a e me'a ko ia k mahalo kuo mahino mai e 'uhinga..k 'oku taukave'i atu he Fakafofonga hang p na'e me'a mai e Minisit Lao, fiema'u p ke ...'oku mahu'inga 'aupito p ia, 'oua 'e fakakaukau'i ke si'i fakapekia he 'oku mahu'inga 'aupito p 'a e kupu ia ko eni, k ko ena hang p ko e me'a 'a e Pal mia ko e anga p ia 'ene fakakaukau k ko hono mo'oni 'oku kei laum lie lelei p hono 'omi pea 'oku kei tokanga p 'a e Fakafofonga ke kei hoko atu p .

Pole ki he kaha'u e PSC

Dr. 'Aisake Eke: M l Sea he 'oku ou tui Sea ko e pole ia 'oku 'asi he fakamatala 'a e l pooti, ko 'enau pole ke sio ki he kaha'u he anga 'o e feng ue'aki ko 'o e tafa'aki fakasino fakapolikale mo e ngaahi me'a ko ia, 'a ia ko e ...hang ko 'eku lau kapau 'e 'i ai ha feh 'aki mai heni 'ikai ke nau lave'i mai, k ko e me'a fakafiefia p hang kuo 'ohake pea ko u tui ko e 'osi ko eni pea te nau toki fai e fep talanoa'aki ia 'a e Kapineti pea mo e PSC k 'oku tau tui ko e taumu'a tau 'ai ha Tonga 'oku ma'u 'a e kau ng ue lelei pea 'ikai ke ngata ai 'oku ne pusiaki'i 'a e me'a ko e ng ue lelei. Ko u tui ko u sio hifo he me'a ko eni ko e mahu'inga foki ko e me'a ko e values 'a e me'a ko 'oku tau mahu'inga'ia ai, 'a e me'a ko 'oku t kaki he'etau ng ue pea ko u sio hifo p he ngaahi *principle* k 'oku ke mea'i p 'Eiki Sea 'a e me'a ko e value 'oku tau taha ai mei Tonga, 'a e me'a ko e lotu pea ko e me'a ...mou p 'o fai 'etau ng ue 'oku ou tui 'oku tau taha 'i he kaveinga ko eni, ko 'ete 'alu p 'o fai hato lelei taha koe'uh ke fakalangilangi'i'aki e 'Eiki Sea kate 'alu 'o fai neongo p 'ete t nounou k 'oku te 'alu 'o fai e ...ko e fo'i me'a ko ia ko e fo'i uho ko ia pea 'oku te 'osi ,...pea 'oku te 'alu ai p 'o fai 'a e *sacrifice* na'e fu'u lahi p ha'ana sacrifice ko e mahu'inga 'o e me'a ko e values ke t taki heni. Kai kehe Sea ko u 'ohake p ngaahi me'a ko eni ko u lau 'oku tau 'i he mangaf he taimi ni f me'a 'e 'i ai 'a Tonga.

K ko e lave faka'osi p Sea ko u sio hifo ki he l pooti ko eni 'oku lave 'aupito ai k 'oku 'i ai ha *statistic* mahu'inga 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga ki he kaha'u ko e tokolahi ko 'a e kau ng ue fiema'u ke 'omai he potung ue ko eni sino ko eni ko e h e lahi ko houa ng ue 'oku ng ue'i he kau ng ue fakapule'anga he ta'u, ko e tu'u foki he taimi ni ia ko e fo'i, kapau 'e to'o e *weekend* mo e ngaahi 'aho m l l fo'i 'aho p 'e 260 'oku ng ue'i, pea kapau 'e to e t naki atu mo e 'aho livi 'aho 'e 20 pea 'ai atu 'oku ke puke ko u siosio hifo 'oku lahilahi mo e *special leave without pay* mo e ngaahi me'a ko ia, k 'oku mahu'inga ia koe'uh ko e fo'i sino eni 'oku ne hanga 'o teke e ng ue, pea 'oku ou kole p au ki he ngaahi l pooti ko he kaha'u, sio ange koe'uh ko e *productivity* ko 'a e kau ng ue ko e h e ng ue? Ko e h e houa lahi ko e h 'e 'avalisi e tokotaha ng ue 'o e ngaahi potung ue 'a e houa 'oku ne ma'u nofo 'o fai e ng ue, koe'uh ka tau lava 'o fakafehoanaki mo e lahi e ng ue, a'u ki ha taimi kuo si'i fokoutua e kau ng ue fakapule'anga mo e ngaahi me'a peh hang ko e molale mo e me'a 'a e 'Eiki Pal mia kapau 'oku 'i ai ha ni'ihia kuo lahi 'enau nofo 'oku 'i ai ha me'a fakalaum lie mo e me'a peh , ko e 'ai p au 'oku mahu'inga 'asi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'i he me'a kaha'u, koe'uh tau lava 'o sio 'a e ivi ng ue he ko 'ene sai ko 'a e fu'u ivi ko eni, lelei 'a Tonga he kaha'u, pea ko e sio p ki he ngaahi me'a ko ia Sea. Kai kehe fakam l p ki he l pooti, mo e ngaahi me'a 'oku tau sio atu ki he kaha'u, 'atu p talamon ki he 'Eiki Pal mia peh ki he Komisoni koe'uh ko e hoko hoko atu 'a e ngaahi ng ue 'oku vilo he 'aho ni ngaahi ve'eteka 'o e liliu ko 'etau 'amanaki lelei p mo 'etau lotu ki ai 'Eiki Sea m l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l ki mu'a ke hoko atu N pele Vava'u 'oatu p 'a e ki'i fanongonongo ko eni ko 'etau Tohi Tu'utu'uni foki 'oku fai ai 'etau taimi tali fehu'i 'i he Tu'apulelulu, ko eni to

e fakahoko mai mei he Sea e Fale Alea ta'omia p ke fakahoko atu k ko 'ene ...tau m l l p ko eni he hoko e tolu pea tau liliu leva 'o Fale Alea pea tau m l l ai ka tau foki mai 'o fakahoko leva moutolu ko 'oku 'i ai ha'amou fanga ki'i fehu'i mahu'inga pea 'e tuku atu 'e fakahoko leva ia he Fale Alea he tau houa faka'osi, hoko atu e N pele Fika 1 'o Vava'u

Lord Tu'i' fitu: M l 'aupito Sea ko 'eku tu'u p 'a'aku poupu ki he me'a 'a e Fakafofonga Tongtapu Fika 5 'ikai ke to e fuoloa miniti p ia 'e ua, 'oku ou tokanga p au ia ki he fa'unga ko 'o e tu'unga 'o e sekitoa 'o e ng ue fakapule'anga, pea 'oku mo'oni 'aupito e...

<007>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu'i' fitu: .. 'a e me'a'a e Tongatapu Fika 5, kuo tau 'i he lotom lie eni 'o e lotolotonga 'o e kuohilí mo e kaha'u. 'Oku ou hanga hifó 'e Sea, pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e me'a 'a e Fakafofonga Tongatapu 5, ke fakatokanga'i lelei 'e he Pule'angá he taimi ni, 'a e makatu'unga ko 'o e liliú he taimi ni. 'A ia 'oku 'i ai 'a e sekitoa 'o e ng ue faka-Pule'angá e 25 he Pule'anga ni. 'A ia ko e 19 ai, 'oku 'i he Komisoni ko eni. Ko e 6 ai, 'oku 'i he malumalu ia 'o e Fale Alea. Kapau 'e fakatokanga'i lelei 'e he 'Eiki Pal miá 'a e mahu'inga 'o e tu'u ko eni 'a e ki'i komisoni ko eni. Te ne pukepuke, ko e fu'u va'a lahi taha eni he Pule'angá 'i he sekitoa 'e 19 'oku 'i he Komisoni. Ko e fo'i 6, 'oku 'i he malumalu ia 'o e Fale Alea. Pea 'oku tonu leva ke h h atatau 'a e ngaahi ng ue 'a e Komisoní, ke tatau mo e tataki 'oku fai 'e he ma'umafai. He ka 'ikai, 'e 'ikai ke 'i ai ha *trade union* ia 'i Tonga ni. Na'a mo ha *union* ki ha kau ng ue, ko e fu'u ivi lahi eni ke 'oua na'a toe hoko 'a e me'a he 2005 'i he *crossroad* ko eni. 'Oku ou tui 'oku mea'i lelei ia 'e he 'Eiki Pal mia. 'Oku 'i ai p 'a e maea li p ha maea heni, 'a e ki'i potung ue ko ia 'oku ki'i meimei futefuté, 'e lava p ia ke p h mai ia ki he toko 6 ko ia 'a e Fale Alea ke leva'i atu. He 'oku 'i heni 'a e Kau Tau ia 'Ene 'Afió, kau T mate Afi, 'Ateni Seniale, 'Omipatimeni, 'Ateni Seniale. Hang ko e Potung ue Mo'ui, Potung ue Ako, ka 'alu atu p 'oku ki'i s s lue, ko e ki'i ha'u fakataimi p ki h ke ki'i leva'i 'i Fale Alea ni, pea toki fakafoki leva ki he Komisoni. Kiate au ko ha Pule'anga 'oku ivi lahi 'a hono kau ng ue, 'oku mo'oni 'a e Fakafofonga Fika 5. Ko 'ene mau ko ia 'a lalo 'o m nava lelei mo e ngaahi lao 'a e Pule'anga 'Eiki Pal mia, te nau sio leva 'oku ho'ata ai kitu'a. Ko e ki'i me'a p ia 'oku ou tokanga au Sea ki ai, m l 'aupito 'a e ma'u taimi m l .

SeaKomiti Le'ole'o: 'Io N pele Ha'apai.

Lord Tu'iha'ateiho: Tapu mo e Sea fakatapu atu ki he Pal miá kae'uma' 'a e Hou'eiki 'o e K miti Kakató, kae 'at ki he motu'a ni ke fai atu ha ki'i fakahoha'a, fekau'aki mo e L pooti ko eni 'a e 'Ofisi 'o e Komisoni ma'a e kau ng ue faka-Pule'anga, 20015/16. Sea, 'oku lave'i p 'e he motu'a ni, 'a Sune 2016, na'e fe'unga mo e kau ng ue 'e 3,575 kau ng ue faka-Pule'anga. Pea 'asi ai 'a e ngaahi kalasi kehekehe, pea hang ko e me'a ko ia 'a e 'Eiki Minisit Pa'angá, 'oku 'i ai 'a e me'a ko e *PMS Performance Management System* 'oku ng ue'aki ki he'enau *performance* ko p ko e ng ue ko 'a e kau ng ue. Sea 'oku .kimu'a pea u hoko atú, 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ' ngaahi Pule'anga lalahí, 'a e fiefia ng ue ta'efaka-Politikale 'a e kau ng ue, pea ng ue 'i ha ' takai 'oku tupulekina. Pea hang ko e lea 'a e tama *navy* 'i *Texas* he 'univ siti, kapau 'oku ke fie liliu 'a m m ni, kamata'aki ho'o ng ue, ho'o ngaahi ho'o mohengá 'i 'api. Pea 'oku

mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi me'a peheni,. 'A ia ko 'e te fa'a lele atu ki he ' department 'e ni'ihi, 'oku lue mai p 'a e kau ng ue ia 'o lue noa'ia. I *mean* ki he kakai p . 'Oku mahu'inga hang kapau ko muli, kapau 'e lue mai ha taha 'o lue..

<008>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'iha'ateiho: ...Lue 'i mu'a 'ia kita, 'oku peh mai *excuse me* p ko e tulou he faka-Tonga. Na'a mau lele atu ki Ha'amoia he 1996 pea 'alu atu p foki mautolu ia 'o tu'u pea 'alu atu e ni'ihi ia he'emau kau 'alu ko e sipoti eni e *mini games* 'i Ha'amoia. 'Alu atu nautolu ia 'o tu'u 'i mu'a he m tu'a, m tu'a ko ia 'oku nau ta'ekofu, pea 'i ai mo 'enau ngaahi fu'u fue. Pea fue 'e he m tu'a ko eni 'a 'etau kauleka Tonga. Peh mai 'a e m tu'a, ko mautolu ko e kau matai mautolu e fonua ko eni, kapau 'oku mou omi 'o tangutu 'i mu'a 'ia mautolu 'oku *disrespectful* ia he'emau he , 'ikai ke mou lea mai moutolu ia mou omi p moutolu 'o tangutu 'i mu'a 'ia mautolu, 'ikai ke mou 'ilo 'e moutolu ko e kau matai kimaautolu. Hanga 'e nautolu 'o fue 'a e kauleka ko eni pea nau foki, ka ko e 'uhinga 'a'aku ia ki he ng ue 'oku fiema'u e *professional attitude* ke lava 'o *progress* e, 'a e ng ue mo fakahoko e fatongia 'i ha founa 'oku lelei mo to e *professional* ange. Pea mou sio hifo heni ko e hou'eiki tangata mo e hou'eiki fafine 'a hono lahi ko ko 'o e kau ng ue. Pea mahalo ko 'eku me'a p 'a'aku ia 'oku ou fie hanga 'o 'eke, 'oku 'i ai ha ni'ihi ai 'oku mei muli 'oku nau ng ue he ngaahi ' department p ko e tokoni ki he ' department pea mo e me'a p 'e taha, 'oku 'i ai ha ni'ihi ai 'oku nau *handicap* k 'oku nau lava 'o fua fatongia, he ko e 'uhinga neongo 'a e 'ikai ke lava 'e he ni'ihi ko eni 'o, 'oku peh 'oku *handicap* ka 'oku nau, kapau 'oku nau lava 'e nautolu 'o *perform* honau fatongia 'i ha ngaahi *department*, 'oku tonu p ke 'oange ha'anau faingam lie 'o hang ko e *parking* p ko e falem l l (*h fanga he fakatapu*) he kapau 'oku nau *wheelchair*, 'oku tau 'ilo p 'oku 'oange ha ki'i faingam lie e m tu'a peh he ko e kakai eni 'oku 'ikai ko ha fanga manu (*h fanga he fakatapu*). Pea ko 'eku sio p p 'oku 'i ai ha me'a peh ki he, p 'oku 'ai p ia *qualify* lahi taha mo e poto taha mo, he kae 'ikai ke, kae si'i li'ekina e ni'ihi ko eni he kapau 'oku nau lava 'o fai e fatongia. Sea mahalo ko ia p 'a e ki'i fakahoha'a m l 'aupito.

Sea Le'ole'o K miti Kakato: M l 'aupito e me'a mai.

Lord Vaea: Sea ke, ko u lave'i hake p e me'a na'e me'a mai ki ai 'a e Fakaafongia Hou'eiki ko ia 'o Ha'apai, ka 'oku ou poupu lahi ki ai. Ko e faka'apa'apa foki 'oku ua 'e Sea. Ko e faka'apa'apa fakap langi mo e faka'apa'apa faka-Tonga. Ko e faka'apa'apa fakap p langi 'oku mahino ia hang ko eni, kapau te u salute, te u salute. Pea 'oku 'i ai pea mo e faka'apa'apa faka-Tonga ko e punou, salute ia 'alu fakataha mo e punou, ko 'ene lava kakato ia 'a e faka'apa'apa. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia 'oku totonu ke ako'i ke mea'i 'e he tokolahi ko hono 'uhinga hang ko taimi 'oku fa'a fai ai ko e tuku pale. Ko e taimi 'oku tuku pale ai e Hou'eiki ko ko mei muli, 'oku nau ng ue'aki ia. 'Uuaki faka'apa'apa, 'osi pea mo e punou.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'A ia ko 'ene ua ko ia ko e sev niti talangofua ia.

Lord Vaea: 'Aupito Sea. Ko e 'uhinga ko ki ai 'oku mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Hou'eiki ko ia 'o Ha'apai, 'ai fakatoloua 'a e faka'apa'apa. 'Ai e ki'i no'o loto, 'alu mo e h kesi mo e kote

kae 'oua 'e h kesi p ia pea hala 'a e ki'i no'o loto. 'Alu fakataha e no'o loto mo e ki'i h kesi pea lelei pea mo e ki'i kote. M 1 Sea.

Tokanga ki he ' vahevahe kau ng ue faka-Pule'anga

Lord Nuku: Sea, ko e fakatapu atu ki he 'Eiki Pal mia kae 'uma' e K miti Kakato 'o e Fale Alea. 'Eiki Sea ko e me'a p 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ia 'oku fai e pou pou ki he Fika 5 koe'uh foki 'oku mahino ki he motu'a ni koe'uh he peesi 11 'oku 'asi ko he talateu ko e ...

<009>

Taimi: 1445-1450

Lord Nuku: .... Fakakaukau ko eni na'e toki fokotu'u e PSC he 2013 'Eiki Sea. Pea na'e 'i ai hono ngaahi makatu'unga 'uhí ko e liliu fakapolitikale. Pea 'i he'ene tu'u ko ia 'Eiki Sea 'oku hang ko eni ko 'ene tu'ú, ko e Minisit mo e Kapineti ko nautolu te nau hanga 'o fa'u e tu'utu'uni. Pea ko e CEO leva pea mo e PSC, ko nautolu te nau hanga 'o fai hono fakalele ko e ko 'o e ng ue. Ka na'e, ko u tui p 'Eiki Sea mahalo 'oku mea'i p 'e he 'Eiki Pal mia, na'e 'uhinga foki eni koe'uhí ko e liliu fakapolitikale, ke 'oua 'e fakapolitikale 'a e kau ng ue fakapule'anga. He koe'uhí foki 'Eiki Sea koe'uhí ko e, ko e Kau Minisit ia, 'uhí foki ko e M mipa fili ia. Ko e PSC ia pea mo e CEO, ko e kau ng ue fakapule'anga ia. Pea na'e peh 'i leva hang ko ke na m vahevahe 'uhí 'i he fai 'i he founa fai fatongiá Sea. Pea 'oku 'i ai e tui ia ai koe'uhí ko e ngaahi fokotu'utu'u ko eni na'e makatu'unga mei ai hono fokotu'utu'u ko eni 'o a'u mai ki he Tribunal, p ko e Fakamaau'anga ko ke ng ue'aki ko ko , k ko e 'uhinga 'a e lave ki ai 'Eiki Sea koe'uhí ko e ngaahi ' vahevahe ko eni. fakapolitikale, kau ng ue fakapule'anga pea mo e Fakamaau'anga. 'A ia ko e fakamaau'angá ko e me'a ng ue ia, ko e Tribunal ko eni 'a ia ko e me'a ng ue ia 'a e PSC. Koe'uhí kae 'at e sino fakapolitikale. Pea 'oku 'uhinga peh , 'oku ou pou pou atu p au ia ki he hang ko e me'a ki he me'a ko eni ko , ko e me'a mai 'a e 'Eiki Pal miá, 'oku l l a kae fou ki he Fakamaau'angá. 'Eku lave'i 'Eiki Sea 'oku 'osi 'i ai e me'a, na'e 'i ai e me'a na'e hoko mahalo he CEO ko eni ko 'Ofisi Pal miá. Pea na'e fai e hopo, na'e 'alu he Tribunal, pea hangatonu p mei he Tribunal ki he Fakamaau'anga Tangi.

'A ia 'oku kei malava p ke fou p he me'a ko eni ko 'oku 'uhinga ki ai ko 'a e 'Eiki Pal mia. He ko e me'a ko 'oku 'asi ko k hení, ko e laó mo e ngaahi tu'utu'uni ng ue, ko e ngaahi laó 'a eni ko 'oku 'asi hení ko e 2002, pea to e fai mai mo hono ngaahi Lao Fakatonutonu 'a ia 'e 10, 12, 14, 15 a'u mai ki he ta'u ni, a'u mai ki he 16, 'a ia na'e 'omai ai eni. 'A ia ko e ngaahi fakatonutonu ko ia koe'uhí ke fen pasi he koe'uh 'oku lahi 'enau ng ue ko eni ko koe'uhí ko e fakapolitikale ko eni ko . Ko e to e feinga 'a e fa'u tu'utu'uni ia mo e fa'u, hang ko ia mo e policy. 'A ia ko e Minisit ia mo e Kapineti. Kapau te tau to e foki ki ai ke to e foki e Minisit ia ke na ng ue pea mo e CEO, 'e to e foki e potung ue ia 'o fakapolitikale p ia. He ko u tui p 'Eiki Pal mia ko u tui na'e 'osi mea'i p 'e he Feitu'u na, na'e 'uhinga hono fakam vahevahe'i ke 'uhí ke 'oua 'e ng ue fakapolitikale 'a e kau ngaué. Pea 'oku fai e pou pou ia ai 'Eiki Sea, ke 'uhí, koe'uhí ko e liliu fakapolitikale ko eni 'oku te'eki ke tau a'u tautolu ki hono lelei ko , 'uhí he 'oku te'eki ke tau hanga 'e tautolu 'o ng ue'i ke a'u ki ai, 'a e 'uhinga ko eni ko 'a e mai ko Fakamatala Fakata'u ko eni. Pea 'oku 'omai ko he peesi ko eni ko u 'uhinga atu ki ai 'a e peesi 11 ki he laó mo e ngaahi tu'utu'uni. Ko u tui 'oku tonu ke hanga 'e he Fale ni 'o muimui'i 'a e

ngaahi tu'utu'uni ko iá mo e ngaahi mafai 'oku tukuange ki he *PSC* pea mo e ngaahi tu'utu'uni ng ue 'oku 'i he *CEO*. 'Oku 'i ai p 'a e ngaahi me'a ia Sea 'oku fai ki ai e tokanga. Ka te u 'atu e fakat t ko ení hang ko e *CEO*. Ko e l unga kotoa he potung ue, pau ke 'ave ki he *CEO* 'o fakamo'oni e *CEO* pea toki paasi mei ai ki he *PSC*. Ko e me'a ko 'oku fai ki ai e sió, 'e f f leva e taimi ko ke l unga'i, ko hai te ne hanga ko 'o 'ave *CEO* ki he *PSC* koe'uhí kapau 'e, ko e l unga 'oku 'ave ki he *CEO* ke ne hanga 'o fakah ki he *PSC*. 'A ia ko e fanga ki'i me'a peh p ia 'oku tonu ke lava ko ke fai'aki hono feliliuaki ko ng ue. Pea ko e 'atu p ia ko e fakat t Sea. He ko e tui ia ko motu'a ni 'oku te'eki ke tau a'usia 'etautolu ia 'a e fokotu'utu'u ko eni ko na'e makatu'unga ai e fokotu'utu'u ko ení 'Eiki Sea. Ka ko e anga p ia 'eku pou pou 'aku ia, 'oku tonu ke tau hanga ....

<001>

Taimi: 1450-1455

Lord Nuku: ... Hanga 'o ng ue'i 'a e fa'unga ko eni ke tau a'u ki he tu'unga ko eni ko 'Eiki Sea 'oku m hino ko e fokotu'utu'u ko eni na'e 'i ai hono lelei fakapolitikale pea 'i ai hono lelei fakapule'anga. He koe'uhí na'e maka, ko e ngaahi liliu fakapolitikale eni ko u tui na'e teke p he' e 'Eiki Pal mia ke fakahoko. Ka 'i he 'aho ni fokotu'u mai he 'e 'Eiki Pal mia 'oku tonu ke liliu to'o e *Tribunal* ia kae hangatonu ia ki falehopo. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke, 'oku hang p ko e me'a na'a tau, 'oku ou tui 'a e motu'a ko eni 'oku 'ikai ke u tui ke tau 'ave ma'u p 'etau me'a kotoa p 'o 'ave ki he Fakamaau'anga ke faka'ilo hia Sea. He 'oku 'i ai p 'a e ngaahi ngata'anga pea mo 'ene hoko atu 'e 'alu 'o a'u ki he Fakamaau'anga Sea. Ko e anga ia e pou pou ki he fakamatala ko eni Sea.

Tokanga fekau'aki mo e COLA

Ko e me'a ko eni ko 'o fekau'aki ko pea mo e lao ko e lao mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku fakapapau'i 'oku 'inasi tatau 'akinautolu 'oku faingam lie ng ue. Pea te u ha'u leva mei ai 'Eiki Sea ki he peesi 23 ki he *COLA*. 'Oku 'ikai ke 'inasi tatau leva 'a e fakahinohino ko eni ko 'oku 'asi mai ko 'i he peesi 11 pea mo e tu'utu'uni ko 'oku ko pea mei Taumu'a Sea. Hei'ilo kapau Sea 'oku 'i he fakakaukau 'a e kau faitu'utu'uni ke toki faka'inasi mai ki mui 'a e *COLA* ki he toenga ko 'a e kau ng ue fakapule'anga. He ko u tui ko e ta'efiem lie lahi eni ia 'oku hokoki he fa'unga ko eni ...

Sea K miti Kakato Le'ole'o: 'Eiki N pele te ke tali p ke u ki'i tokoni atu. Ko e 'uhinga 'oku mo'oni, mo'oni e me'a ia ko 'oku, 'i he l pooti. Ka ko e hang p na'a ku lave ki ai 'oku 'osi, ko 'ene a'u p ki he tolu 'oku tau liliu 'o Fale Alea pea tau h mai 'o fehu'i. Ka ko u tui ko e fo'i *issue* ko ena 'e 'ohake e fo'i fehu'i ko iá ke tau toki, ko u tui ko e, tokanga atu au hang ko eni he ko e fo'i *issue* ena ia 'oku t langa'i lahi he fonua pea 'oku ou tui ko e 'uluaki fehu'i ia mahalo 'e 'uluaki 'alu atu ki he Pule'anga he fehu'i ko eni he tali fehu'i.

Lord Nuku: 'Io ka ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia ko 'eku 'uhinga foki 'a'aku ia ...

Sea K miti Kakato Le'ole'o: Ka ko e, tau peh te tau 'i ai ...

Lord Nuku: Ko 'eku 'uhinga 'a'aku foki ia ko e me'a ia ko eni 'oku 'ikai ko e, kapau 'e toki fehu'i ka 'oku 'omai ia he fakahinohino ko eni ko 'a e fakamatala fakata'u ko eni ko 'a e 'Eiki Pal mia mo e me'a 'ai ke tatau e me'a. Ka ko 'ene tu'u foki 'a'ana ...

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Fakatonutonu atu Sea. Sea ko e peesi 23 'oku talanoa ia ki he COLA na'e 'osi 'oange ki he ki he kau ng ue p seti 'e nima. M l 'aupito.

Lord Nuku: Ko ia. Ka ko u talanoa 'a'aku eni ki he COLA 'oku lolotonga foaki he taimi ni. Ko e talanoa ko ko e talanoa ia, ko e COLA l ua p . COLA mol mo e ki'i COLA 'oku ki'i fefeka pea ko e 'uhinga ia ...

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Ki'i fakatonutonu atu Sea. Ko 'eku 'uhinga 'a'aku eni ke tau talanoa ki he COLA ko e 'oku 'asi he l pooti.

Sea K miti Kakato Le'ole'o: Ko ia ko e me'a ia na'a ku 'uhinga ...

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Kapau te tau 'alu tautolu ki he COLA ko 'oku 'i ai hono ngaahi fakamatala 'o'ona.

Sea K miti Kakato Le'ole'o: Ko ia 'e 'Eiki N pele ko e 'ai p ke ki'i p ki h ka ko 'eku 'uhinga he ko u tui ko e fo'i *issue* ia ko eni ko he fehu'i, fehu'i p ko eni te tau toki h mai ai he miniti 'e 15 mei heni ko u tui, ko e ' fehu'i ia ko 'oku te fehu'i ko he N pele Vava'u 'oku nau nasinasi mai ki ai.

Lord Nuku: 'Ikai ko ia. Ka ko 'eku 'uhinga p 'a'aku ia ko e peesi ko ke ' nasi tatau ko e peesi ia ko 'oku 'uhinga mai ki ai ta ko 'oku m hino ia ko e COLA ia na'e 'osi foaki.

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea.

Lord Nuku: Pea mo e COLA kuo 'osi ma'u.

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Sea ko 'eku 'uhinga Sea kapau te tau lau tautolu ki he COLA he taimi ni ko e toki 'uhinga ia ke ' nasi tatau. M l .

Lord Nuku: Ko ia ka 'oku te'eki ai foki ke fai ha ' nasi tatau ia Sea he 'oku, ke *cola* kotoa ...

Lord Tu'i' fitu: Sea ko 'eku ki'i tokoni p ki he Minisit . Ko e COLA ia he hiki v henga he tukuhau'i honau 'a e v henga e kau me'a 'alu ai e COLA ko ko e kola'i eni ia 'oku tau toki ...

Sea K miti Kakato Le'ole'o: M l . 'E Hou'eiki ko e 'ai p f me'a'aki ke tau totonu, sai p te tau a'u p ki ai.

Lord Nuku: 'Ikai ko e 'uhinga ko e 'uhinga Sea koe'uhí ke tatau ke fakatatau ki he me'a ko 'oku talamai ko 'e he fakamatala ko eni. Pea kapau ko e 'uhinga hang ko e me'a ko e 'a e N pele kapau ko e kola'i pea 'omai ha ki'i me'a ke totongi'aki ka ko e anga ia 'a e 'uhinga koe'uhí

‘oku ‘ikai ke tatau ‘a e lao ko he’ene tu’u he taimi ni Sea. Pea kapau te ke hanga p ‘o tuku koe’uhí ke tau toki foki mai ‘o fehu’i ia ka ‘oku lahi p mo e ngaahi me’a ia ke fehu’i ‘i he toenga ko ‘o e l pooti ko eni. Ka koe’uhí kuo ke me’a mai ke tuku kapau ‘e, kapau ‘e me’a pea tau ki’i t loi p ‘a e fakamatala ka tau ...

Sea K miti Kakato Le’ole’o: K taki me’a mai p moutolu he fakamatala toe p taimi ia...

<002>

Taimi: 1455-1500

Sea Le’ole’o K miti Kakato: ... pea kapau ‘oku ... ko ‘eku ‘uhinga atu pe au ki he fo’i ‘isi ko iá.

Lord Nuku: Ko ia. Ko ‘eku fehu’i ‘a’aku ko ki aí, ‘a eni ko ki he me’a ko ení, koe’uhí ko e tu’u foki ko he taimi ni kuo ma’u e kau me’a ko kae toe e kau me’a ko PSC. Pea toe leva mo e kau me’a ko eni ko ‘i ‘olunga he kau me’a ko , ‘a ia ko e Fale Alea mo e kau...

‘Eiki Pal mia: Sea, fakatonutonu atu. Mahalo ko e me’a ko ení na’e ‘osi ai ‘a e tali ‘a e Pule’angá ki ai ‘i he leti pea ko eni ‘oku to e ‘ohake p . ‘E hokohoko atu p ‘a e talí, k ‘oku ou kole atu, tuku e ‘ai e tataú ia he ‘oku ‘ikai ke tau tatau. N pele koe. To e ‘ai ke tau to e ‘alu ki e ‘isi ko iá ‘e to e fu’u fihí ange ia. Pea ‘oku ai ho v henga. Ko e me’a ‘oku ou talaatu ko , tuku e tataú, ka tau ... fokotu’u atu.

Sea Le’ole’o K miti Kakato: Ko ia, ‘a e...

Lord Nuku: ‘Ikai ‘Eiki Sea, ‘oku kei lahi e me’a ia Sea ke malanga’i ‘i he me’a ko ení.

Sea Le’ole’o K miti Kakato: Sai pe ia kapau ‘e a’u ki he ‘osi taimi kae toki hoko atu ‘ana.

Lord Nuku: Kapau ‘oku hang ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ‘aki he ‘Eiki Pal miá, ‘oku ‘ikai ke tau tatau. ‘Oku ou lave’i p au he ‘oku ‘ikai ke tau tatau he ‘oku nau vahe lahi ange nautolu ‘ia tautolu. Pea nau COLA kinautolu pea tau hala tautolu. Pea hang ko e kau ng ue fakapule’angá, ko ‘etau talanoa foki ko ení ki he kau ng ue fakapule’angá. Ko e faka’ai’ai ha fa’ahinga me’a ...

‘Eiki Minisit Pa’anga: Fakatonutonu atu pe ‘Eiki Sea. Ko e fakatonutonu atú ki he lau vahé, hang pe ko e fo’i va’e ko salioté. ‘Aneafí, vahe lahi e kau tama ko , ‘aho ni vahe lahi e kau tama ko . Pea ‘e peh ai pe anga ‘etau vilo ‘Eiki Sea. Kuo u fokotu’u atu ke tau tali mu’a e l pooti ka tau hiki.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke u tui au ki he me’a ko ia ke vahe lahi e kau tama ko , ke takitaha fai pe ki hono taimi. ‘Oku ‘i ai ‘a e Lao, pea ko e me’a ko ‘oku talamai ko ‘i hení, kapau ‘oku hiki ‘a e totongi koloá, ko e ‘uhinga ia e ‘omai e COLA. Pea ‘oku totongi koloa pe kau me’a ko kae hala e toé? Kapau ko e ‘uhinga ia hono faka’inasi ko ‘o e me’a ko e COLA. Ko ‘eku fehu’i ‘a’aku ia ki he Pule’angá, kuo h ? Nau totongi nautolu ... ko nautolu ‘oku nau hanga ‘e nautolu ‘o totongi e totongi koloá kae f f leva e toé?

‘Eiki Minisit Pa‘anga: Ka u ki‘i tali atu pe. Tapu pea mo e Seá. Ko e ... fakam l atu ki he tokanga ko ení. ‘Eiki Sea ko e kongá ko eni ‘oku ‘omai he l pooti ko eni ‘a e kau ng ue fakapule‘angá na‘e ‘oange ‘a e ki‘i fakalelei‘i fakatonutonu ‘a e v hengá ko e ki‘i fakalelei. P seti ‘e 5 ‘i e ta‘u fakapa‘anga 15/16. Na‘e toki ‘oange ia ‘i T sema ka na‘e totongi fakafoki ‘o kamata mei Siulai ‘o e 15/16. 15/16, 16/17 kei hokohoko p . Sea na‘e foaki kotoa ‘a e mon ‘ia ia ko ení ‘o tatau kotoa ki he kau ng ue fakapule‘angá. Na‘a nau vahe mei he pa‘anga ‘a e Pule‘angá. Kau ai ‘a e Fale ‘Eiki ni Sea. Na‘e kau ‘i he p seti ‘e 5 ko iá. M l ‘Eiki Sea.

Sea Le‘ole‘o K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: Sea, koe‘uhí ko e me‘a ko eni na‘e me‘a mai ‘aki he ‘Eiki Minisit , na‘e t naki fo‘ou ‘a e COLA ko ení p seti ‘e 5 ki he ta‘u 15/16 pea to e fakalahi ‘i Siulai 14-16 ko e p seti fakak toa ia ‘e 11 pea to e t naki mo e v henga e kau ng ue fakapule‘angá ko e fa‘unga fo‘ou ko ení ki he tu‘unga v henga ma‘a e kau ng ue fakapule‘angá ‘Eiki Sea. ‘Oku fihí ki he motu‘a ni ia. Ka ko e me‘a ko ‘oku ou tokanga au ki aí ko e 17/18, ‘a eni ko ‘oku ou ‘uhinga atu ki ai ‘oku ou fehu‘i atu ki ai ‘a e COLA ko iá. Pea kapau ‘e tuku ‘a e kola ko iá ia he te tau nofo leva ke tau toki ha‘u ki he Fakamatata Fakata‘u

‘Eiki Minisit Polisi: Fakatonutonu pe Sea.

Sea Le‘ole‘o K miti Kakato: ‘Io fakatonutonu ‘Eiki Minisit .

‘Eiki Minisit Polisi: M l . mahalo Sea ko e ... tapu mo e Feitu‘u na Sea pea peh ki he K mití. Ko e me‘a ko ‘oku fai ai ko ‘a e ta‘efemahino‘akí pea mo e fihí, ko hono fakah mai mo t naki mai e me‘a ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he l pootí. ‘A ia ko na‘e me‘a mai ki ai ‘á e Feitu‘u na ke toki fehu‘i mu‘a ia ‘anai. Ka tau nofo taha ki he l pootí ‘a e me‘a ko eni na‘e me‘a mai ‘e he ‘Eiki N pelé pe ia. Ka u lau atu pe mu‘a Sea ‘a e me‘a ‘oku h ‘i he peesi 23 ‘oku me‘a ki aí. ‘Na‘e to e t naki fo‘ou e p seti ‘e 5 kola ‘i he ta‘u fakapa‘anga 2015/2016 ‘a ia ko e fakalahi ia mei Siulai 2014 Siulai 2016, ko e p seti fakak toa ia ‘e 11 ke t naki ki he v henga ‘o e kau ng ue fakapule‘angá. Kau ai ‘a e Fale Aleá Sea. Ko e me‘a ko ‘oku ‘uhinga ai ki ai ‘a e p seti ‘e 5 fakamuimuí, ‘e lava lelei ia ke tali atu ‘anai Sea, ‘i he fehu‘í kae tukuange mu‘a ‘a e me‘a ia ko ke ‘alu he na‘e ‘omai k toa ki he kau ng ue fakapule‘angá Sea. Ko e ki‘i tokoni atu pe ia. M l Sea.

Sea Le‘ole‘o K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ko e h me‘a ‘oku toki tali ai ia ke toki fehu‘i atu ‘anaí kae ‘ikai ke ... ‘oku ai ‘ene kaunga pea mo eni.

‘Eiki Minisit Polisi: Me‘á he ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia he l pooti ko ení Sea.

Sea Le‘ole‘o K miti Kakato: ‘Ikai mahino, ko e ‘u me‘a eni ia ki he ...(kovi e ongo)... kau ng ue fakapule‘angá.

Lord Nuku: 'Ikai kapau ko e 'uhingá Sea kapau 'oku 'ikai ke mou loto ke fakah ki he fonuá 'oku ai ho'omou COLA pea sai pe ia. Kapau ko e 'uhingá ia.

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi: Sea, ko u fokotu'u atu ke tau ki'i break ka tau mai 'o tali fehu'i ke fai mo mea'i e fonuá. M 1 .

Lord Nuku: Kapau ko ia Sea, ka kapau ko e 'uhinga ia ke 'oua 'e fakahoko.

Sea Le'ole'o K miti Kakato: ...(kovi e ongo)... pea 'oku ou tui pe Hou'eiki, hang pe ko 'etau houa ng ué 'oku lahi pe taimí, toki hoko atu e l pooti ko ení ke ma'ala'ala lelei p ho'omou feme'a'akí. Kae hang ko e tu'utu'uni kuo fai mei he 'Eiki Sea, tau liliu 'o **Fale Alea**.

Na'e liliu leva 'a e K miti 'o Fale Alea.

'Eiki Sea: Hou'eiki tau m l l ai, kae fakamanatu atu pe kia moutolu 'oku ai pe 'etau Lao ki he tali fehu'í. Ko ho'o 'eke p ho'o fehu'i pea tali maí, pea kapau 'oku to e ai ha *supplement* ko e fakama'ala'ala p pea 'osi pea 'osi. 'Oku 'ikai ke ke tau to e fiema'u ke hang ko e ngaahi me'a ko 'oku hoko 'i he taimi ni. M 1 .

(Na'e break heni 'a e Fale)

<003>

Taimi: 1520-1525

S tini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Tu'ivakan*).

'Eiki Sea : Hou'eiki, koe'uhí na'e 'ikai foki ke 'i he'etau 'as nitá, ka 'oku mahino p foki e ng ue 'o e Tu'apulelulú, ka 'oku to e fokotu'u p ia, kapau 'oku 'i ai ha fa'ahinga fehu'i fekau'aki pea mo e Potung ué, pootifoli 'a e kau Kapinetí, pe 'oku 'i ai ha ngaahi me'a makehe 'oku ke fie 'ilo fekau'aki pea mo e Potungaué, ke ke 'eke, pea ka 'oku te fiema'u ha fakama'ala'ala, te u tuku atu p , kapau 'oku 'ikai ke mahino 'a e tali maí, 'e lava p ke toe fakama'ala'ala, kae 'osi ka tau hoko atu ki he fehu'i hono hokó. Pea ko ia 'oku tuku atu ki he kau Fakafofongá. 'Eiki N pele Ha'apai, Fika 2.

Fehu'ia 'uhinga ki he hiki v henga COLA p seti 5

Lord Tu'iha'angana : M 1 Sea. Tapu mo e Feitu'u na, pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tongá. Ko e fehu'í p , Sea, mahalo 'oku mei hang p ha fehu'i fokotu'ú, pea ko e fehu'i p pea te u fakama'ala'ala vave p . Fehu'i p , 'Eiki Sea, ki he Pule'angá, 'a e me'a p ko ena na'e fai ki ai e lave 'anenaí. Fai mai mu'a ha fakama'ala'ala ki he me'a na'e tali 'e he Kapinetí, fekau'aki mo e hiki p seti e 5 ko ena 'a e Hou'eiki Kapinetí. Pea 'oku mahino p ki he motu'a ni, 'Eiki Sea, lave'i p 'e au ia, kapau ko ia p ia. He mahino foki ko e hiki ko na'e 'asi he Fakamatala Fakata'ú, na'e fai ai e feme'a'akí. Ko e kau ng ue faka-Pule'angá na'e 'ikai ke kau ai e Kapinetí ia, pea ko 'enau toki h mai eni ke nau p seti e 5. Pea na'e hang p kuo 'osi 'omai

he ngaahi 'uhingá. Ko e 'uhingá, ko e hiki 'a e...na'e hiki hake foki mo e tukuhau vahengá mei he p seti e 20 ki he p seti e 25, 'a e 6 mano, mahalo ko 'eku ma'ú, 'o fai ki 'olungá.

Fokotu'u pe 'e lava ke fakafoki tukuhau 20% pea kaniseli mo e COLA 5%

Pea ko e ki'i tokoní p , Sea, 'oku ou peh . Pe 'oku anga f f , kapau ko iá, he ko e 'uhingá, ko 'enau fo'i holomui ko , ko e hang ha fo'i kalusefai ia na'a nau fai he 2015, 'ikai ke nau kau nautolu ia he me'á. Pea ko eni kuo nau to e h mai. Ka na'a ku fakakaukau, 'e lava p , pe 'e sai p ia. Fakafoki p e tukuhaú ia ki he p seti e 20, pea kaniseli mo 'enau p seti e 5, pe 'e lava, pea 'omai p ha tali 'a e Pule'angá. He ko e mahino p kiate au, ko e 'uhingá, he na'e 'ikai ke nau kau nautolu, 'a e Kapinetí, 'i he fo'i hiki ko eni, 2015/2016, pea ko eni 'oku nau toki h mai ko eni he ta'u ni, ke kamata 'i he 'aho 1 'o Siulaí. Pea 'oku 'i ai mo e 'uhinga 'oku 'omai, he'eku fanongo p 'a'aku ia he ngaahi *press release*, mo e me'á, 'uhingá he na'a nau tau tali 'e he Fale Ale , he Patiseti e ta'u ni, ke hiki hake e tukuhau ko eni mei he p seti e 1 mano ki he 5 mano 5 fiha 99, 'o p seti e 20, pea 6 mano 'o fai ki 'olunga, 'oku p seti e 25. Pe 'e lava 'o feinga'i ke tali maí. Fakafoki p e tukuhaú ia ki he peseti 'e 20, pea kaniseli mo e p seti 'e 5. Ko e fehu'í p ia, Sea. M 1 .

Eiki Sea : 'Eiki Minisit Pa'anga.

Tali Pule'anga ki he 'uhinga e hiki v henga Kapineti

Eiki Minisit Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Seá, pea tapu ki he 'Eiki Pal miá, pea peh ki he Hou'eiki M mipa e Fale 'eiki ni. Sea, 'oku ou fakam 1 'aupit ki he fehu'i ko ení, pea 'oku ou fiefia, he 'oku mahino lelei p e ' puipuitu'a ko eni ki he ng ue ko na'e faí, hono 'omaí ...

<006>

Taimi: 1525-1530

Eiki Minisit Pa'anga: ...'Uluaki ko e...hang ko na'e lave ki ai 'a e l pooti 'a e PSC na'e 'i ai 'a e ngaahi fakalelei v henga koe'uh ko e hikihiki 'a e totongi ko 'a e koloa 'i he ngaahi ta'u ko kuo tau s tu'a mei ai, ko e fakalelei fakamuimui na'e fai 'i he ta'u fakapa'anga 15/16 'a ia na'e hilifaki ai 'a e p seti 'e 5 ki he v henga ko 'a e kau ng ue fakapule'anga kau ai p mo e kau M mipa e Fale 'Eiki Sea, pea neongo na'e toki fakahoko ia 'i T sema ka na'e totongi fakafoki p 'o kamata mei Siulai, 'a ia ko e 15/16, 16/17 'oku kei 'osi 'i loto p ai 'a e p seti 'e nima ko eni, ko e 17/18 na'e toki tali ai ke fakakau mo e Hou'eiki Minisit 'i he mon 'ia ko eni koe'uh ko e mon 'ia ko e 'oange 'enau p seti 'e 5, 'ikai ke to e 'i ai ha fiema'u pa'anga mavahe ia ki he Patiseti 'oku to'o p eni mei he pa'anga ng ue ko 'a e potung ue takitaha, pea ko hono mahu'inga fakapa'anga 'Eiki Sea 'oku mahu'inga p ke mea'i he Hou'eiki pa'anga 'e 5 mano k toa eni 'a e ki'i p seti 'e 5 ko eni.

Founga to'o tukuhau he v henga kau ng ue

Sai te u foki leva Sea ki he kongá hono ua ko e anga ko 'a e fokotu'utu'u ko 'a e tukuhau 'ulu, 'a ia 'oku tau ng ue'aki p ko e tukuhau to'o mei he v henga 'o e kau ng ue. Ko e founga ko eni

na'e ng ue'aki mai hono fokotu'utu'u 'a e tukuhau ko eni 'o ngata pea mei he 'aho 30 'o Sune ta'u ni, ko e tokotaha kotoa p 'oku ng ue ma'u v henga 'o a'u hono v henga ki he pa'anga 7,400 'oku si'isi'i hifo ai 'oku faka'at ia ke to'o ha tukuhau mei he tokotaha ko eni, 'a ia 'oku ...pea kamata leva mei he 'aho 1 ko eni 'o Siulai hiki hake leva mei he 7,400 ki he pa'anga 'e 1 mano.

Sea ko e fo'i tokoni lahi 'aupito eni ki he fa'ahinga ko 'oku nau ma'u ng ue v henga ma'ulalo taha 'i he s saieti, tatau p 'i he ng ue fakapule'anga pea mo e *private sector*, 'a ia kapau na'e 'i ai ha taha kuo hiki hake hono v henga na'e vahe 9 afe 'o a'u ki he 1 mano faka'at ia, faka'at ia ke 'oua 'e to'o ha'ane tukuhau 'a'ana ia, ko e fakafuofua ko ki he kakai 'oku kau 'i he fo'i ng ue ko eni 'Eiki Sea, fakafuofua ki he toko tolu afe (3000) tupu ko e kau ng ue 'oku nau 'inasi he mon 'ia ko eni, 'a ia 'oku fakatonulea'i leva ia 'oku lahi ange leva 'a e s niti 'oku fa'o honau kato ke nau mo ia ki honau 'api ke fakahoko'aki honau ngaahi fatongia faka'api ki he lotu mo e ako mo e siasi, kae 'uma' foki ki he ngaahi fiema'u.

Tukuhau'i p seti 20 v henga \$40,000-\$60,000

Na'e 'i ai leva mo e fo'i *bracket* fo'ou 'a ia ko e fo'i *bracket* ia ki 'olunga 'i he lao motu'a na'e ngata p ia he paseti 'e 20, sai ko e fo'i fokotu'utu'u fo'ou leva 'oku 'osi tali ko he Fale ni ke tau ng ue'aki he ta'u fakapa'anga ko eni, ko ia ko 'oku a'u hono v henga mei he pa'anga 'e 4 mano ki he 6 mano 'oku p seti 'e 20 hono tukuhau'i e fa'ahinga ko ia, k 'i ai leva ha ni'ihi kuo hulu hake hono v henga he pa'anga ko 'oku h mai pa'anga 'e 6 mano pea 'oku to'o leva ia p seti 'e 25 mei he'enu v henga ko 'oku 'omai.

'Eiki Sea 'oku tokolahi e kakai he fonua ni 'oku 'ikai ke nau ng ue fakapule'anga nautolu k 'i he *private sector* 'oku lahi 'auptio 'enu vahe 'anautolu ia 'i he tu'unga ko eni. Ko e fa'ahinga ko 'i he ng ue fakapule'anga ia 'oku tokosi'i p 'a e ni'ihi ia 'i he fo'i *bracket* ko eni, ko e tokolahi taha ia 'i he *private sector* ko e h hono ola p ko e *impact* mo e taumu'a 'o e fakakaukau ko eni, 'oku foki p ki he fo'i fakakaukau 'Eiki Sea ko e fa'ahinga ko 'oku si'isi'i 'enu pa'anga h mai 'oku fiema'u ke tokoni'i kinautolu 'aki ke fakafaingam lie'i 'o 'oua 'e tukuhau'i kinautolu. Ko e fa'ahinga ko 'oku lahi ange 'enu pa'anga ko 'oku h mai, 'oku totonu ke nau to e ki'i lahi ange honau 'inasi ke nau tokoni ai 'i he tukuhau 'i hono fakalele 'a e ng ue 'a e Pule'anga.

Ola fakalukufua to'o tukuhau he v henga

Ko e h hono ola fakalukufua 'o e fokotu'utu'u ko eni 'Eiki Sea ko e pa'anga ko 'oku fakafuofua ke h mai mei he to'o ko eni mei *PAYE* p ko e *pay as you earn* mei he'etau v henga fakafuofua ki ai 'a e Potung ue Pa'anga pea mo e T naki Tukuhau ko e ta'u ni ngalingali te tau t naki e pa'anga 'e 13.5 miliona ko e silini ia 'oku to'o hangatonu mai, ko e h hono uesia e fo'i ng ue ko eni 'Eiki Sea, tatau p eni ia mo e ta'u kuo'osi ko e silini tatau p 'e kei t naki mai ko e fo'i me'a p 'oku kehekehe Sea ko e anga ko 'ene uesia 'a e kakai t naki tukuhau, ko hai 'oku 'i ai ...

<007>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisit Pa'anga .... taha ki a'í toko 3 afe tupu, mei he kakai 'oku nau ma'u ng ue, 'oku si'i hifo honau v hengá 'i he pa'anga 'e 1 manó, faka'at ke 'oua te nau totongi ha tukupau 'Eiki Sea. Ko e.. ko u tui 'Eiki Sea ko e ki'i fakama'ala'ala p ia ko 'a e tu'unga ko .

Mole e Pule'anga ka kaniseli COLA 5% e Kapineti

Sai ko e fokotu'ú leva f f kapau 'e to'o 'a e paseti 'e 5 ko ení, na'e hilifaki ko eni ki he Hou'eiki Minisit . Ko e Lao foki ko eni 'Eiki Sea ko e fakal kufua ki he kakai 'o e fonua. Pea hang p ko 'eku lave ko ia kimu'á, ko e Hou'eiki Minisit ia 'oku toko 12 p . 'Oku 'i ai 'a e toko 100 tupu ia meimei 200 ko e kakai ia 'i he *private sector*. Ko e kakai ia 'oku nau vahe 1 kilu 2 kilu nautolu. Ko e me'a leva 'e hokó, 'e mole lahi 'a e silini 'a e Pule'angá na'e tonu ke t naki mai mei he fa'ahinga ko eni. Pea kapau ..'a ia ko e 'uluakí ia.

Ko hono fika 2, kapau 'e 'ikai ke fai 'a e ng ue ko ení ke 'oange 'a e ki'i peseti 'e 5 ko eni, ko e tu'unga v henga ko ia 'o e Hou'eiki Minisit 'i he 'aho 30 ko ia 'o Sune, ko e 'uluaki vahe ko ia 'i he ta'u fakapa'anga ko ení, kapau na'a ne ma'u ha pa'anga 'e 1 afe 'i he m hina, 'e to e holo hifo ia mei he 1 afe, hili hono to'o 'a e p seti 'e 5 ko eni. 'A ia ko hono ola 'o'ona ko ki a'í, si'isi'i ange 'a e s niti ko 'oku fa'o hoto kató, 'i he kimu'á pea mo e taimi ko ia 'oku hilifaki ai 'a e tukupau ko eni. Ko e talí p ia 'Eiki Sea 'oku 'oatu mei he Pule'anga. Fakam 1 he ma'u 'a e faingam lie.

'Eiki Sea: 'Eiki N pele 'oku mahino p . Fakafofonga Fika 5.

Taukave'i hala e hiki v henga e Kapineti

Dr. 'Aisake Eke: Tapu ki he 'Eiki Sea pea peh ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea. M 1 'aupito p mahino 'aupito p 'a e tali ko eni. Kaikehe, ka 'oku mahalo ko e hoha'a ko ia he taimi ní, koe'uhi 'oku mahino p 'a e tali mai mei he Pule'angá ko e me'a 'e 2. 'Uluaki ko 'enau hiki v henga 15/16 na'e 'ikai ke nau hiki. Ko au mo e motu'a Minisit ko eni mei Niua Fika 17 na'a ma kau ai. Ko e 'aho ko iá na'e peh mai 'a e 'Eiki Pal miá, fe'unga p 'etau ki'i vahe. Pea u peh atu, 'io tau 'alu. Pea a'u pea mo e tu'unga v henga lolotonga. Manatu'i to e h mai 'a e tu'unga v henga lolotongá, 'ohake foki ia 'a e 'Eiki Pal miá ia, na'a ne 'ohake 'e ia ki 'olunga ke 1kilu 'a e 'Eiki Pal mia. Peh mai 'a e Pal mia, mou k taki ta 'oku ki'i fe'unga p 'eku vahe 'a'aku. Peh mai p 'a e Pal mia 'oku fe'unga p 'ene vahé mau 'io atu ai p . 'A ia na'a mau 'osi fai 'e mautolu 'a e fo'i tukup hei'ilo 'e toki tapuaki'i kima'utolu 'e he 'Eikí he feitu'u kehekehe. 'E toki 'omai 'e he 'Eikí ia 'a e ngaahi me'a ko ia. A ia ko e poini ko iá 'oku ou peh 'oku 'ikai ko ha poini ia. Na'a tau 'osi tu'utu'uni ke fai 'a e me'a ko ia.

Tukupau ke tatau k toa 'ikai ki ha ni'ihip

Ko e me'a ko eni ki he tukupau, 'oku ou peh 'oku hala. Ko e me'a ko e tukupau, 'ai ke tatau k toa. 'Oku ou tui ko e me'a ia 'oku 'ao'aofia ai 'a e me'a ko ení, ko e 'omai 'a e me'a kehe 'o 'ai he me'a kehe. Ka 'oku mahu'inga foki 'a e Fale ni, mou k taki he p he lea peh . 'Oku mahu'inga foki 'a e Fale ni, ko e Fale eni te ne t 'a e fakat t mo e s pinga ki he fonua. Koe'uhi ko e fo'i hiki ko p seti 'e 25 uesia kotoa 'ikai ke ngata p 'i he Pule'anga, toko 26 foki eni, uesia mo e toko 26 ko eni 'i Fale Alea ni he koe'uhi ko e vahe 'a Fale Alea ní 'oku 6 mano 1 afe

ki 'olunga. 'A ia 'oku nau uesia nautolu he 2 mano ko eni. Pea 'i ai mo e kau ng ue faka-Pule'anga, ko nautolu ko ia 'a e kau *CEO* mo e ni'ihi 'o e kau *specialist* 'i Falemahaki 'oku nau ofi 'aupito he 50. Ko e taimi ia 'e t naki ai 'enau *reward* ko peseti 'e 3 p 4, pea 'oku 'i ai foki mo 'enau ngaahi mon 'ia he ta'u. 'Oku 'osi 'ova nautolu ai. 'A ia 'oku tokolahi 'a e kakai ko ia heni. 'A ia ko e kole p ia ki he Pule'angá ke to e ki'i vakavakai holo p . Ko e 'uhinga ko ia 'oku 'omai kiate au ki he motu'a ni, 'oku 'ikai ke ne fakatonuhia'i 'e ia ia.

'Oku ou kole fakamolemole p he 'ai 'a e me'a ko eni. Koe'uhi ko tautolu 'oku tau ta s pinga he 'aho ní, koe'uhi ko 'etau 'ai 'a e me'a na'a tau tui p ki ai, he ta'u ko ia. Tau 'ai p 'e tautolu koe'uhí 'oku lahi 'etau ngaahi mon 'ia kehe, ka tau peh 'oku fe'unga p ia, koe'uhi ko e fonua.

'Ikai taau e hiki v henga Kapineti

Kaikehe, pea ha'u mo e me'a ko eni, 'osi ange ko eni, holomui nautolu 'i he tukumai 'a e fu'u kupenga mo e tukuhau ke 'omai moutolu pea uesia 'a e ni'ihi 'osi pea nau holomui nautolu mei ai, kae tuku ai p 'a e kupenga ia 'o uesia. Kaikehe ko e kole p me'a ko e *principle* m lale ko e me'a ia 'oku ou peh ko e m lale hení, kiate au 'oku 'ikai ke 'i ai. Ka 'oku ou pou pou au. Mahino ko e Pal miá ko e vahe ko ia na'e 'omai he me'á, 'oku mo'oni 'oku ma'olunga ia. Ka ko u ou tui ko e 'Eiki Pal mia ko na'e pole p ke tau 'ai p 'i lalo. He kapau na'e 'alu ia ki ai, ko u tui kuo 'osi. Ko e anga e 'o e sio 'a e ma'u mafaí, ko e fakapotopoto tahá eni. Ka na'e peh p 'e he 'Eiki Pal miá ke mau 'alu. Ko e ha'u ko eni 'a e 5 ko eni 'oku ou kole fakamolemole. Kiate au 'oku 'ikai ke taau ia, Ko e 'uhinga 'oku 'omaí, 'oku 'ikai ke ne fakatonuhia'i. Ko ia p Sea, kaikehe ko e anga p ia 'etau me'á, koe'uhí, tau lau ma'u p 'a e lau 'a e Folofola, ko e me'a 'oku tafe mei 'olungá, ko e lau ko ia 'a e Folofola 'o e S pate kuo 'osí, ko e tafe ko 'a e loló he kava 'o 'Eloné, ko e lau ko ia 'a e Folofola 'oku ne peh ai ...

<008>

Taimi: 1535-1540

Dr. 'Aisake Eke: Hang ko ha hahau 'oku t hifo 'ene faka'ofa'ofa. He ka ko e me'a ia ko 'oku tafe ko mei 'olunga. Sea, tau ange p 'Eiki t puaki'i k toa p tautolu, m l .

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai ha fehu'i? Me'a mai 'Eiki N pele Fika 1 'o Vava'u.

Fehu'ia e makatu'unga ki he hiki v henga Kapineti

Lord Tu'i' fitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko 'eku fehu'i 'a'aku ia 'oku faka'uhinga holo p he ' tafa'aki. Mahalo ko e faingam lie p 'oku 'i he Fale 'o e Feitu'u na 'a e tukuhau. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ai tapu mo e ma'u mafai ma'olunga he Konisit tone ke tapa ki he tukuhau 'oku tuku 'e he Fale ni mo e Pule'anga ke nau fakalele e Pule'anga. Kiate au ko e, ko e ngaahi me'a'ofa pehe ni k taki p 'eku fakapap langi 'oku ui ko e *cost of living*. Ko e p seti 'e nima ko eni he 'ikai ke ui ia ko e *cost of living*. Ko 'eku fehu'i ko e *cost of tax* eni ko hono 'uhinga ko e hiki 'a e tukuhau ho'omou ngaahi v henga 'oku makatu'unga ai e, 'a e fakalelei ko 'eni pea 'e f f leva 'a e faka'uhinga'i 'o e mahu'inga 'o e *cost of living*. Kiate au 'oku 'ikai ke u tui ko ha fakakaukau lelei eni hang ko e me'a 'oku pou pou'i 'e he Fakafofonga Fika 5, he 'e 'i ai e fet 'aki 'i he loto'i

Pule'anga, ko 'etau eni he liliu fakapolitikale. Ko e h n ai e sio 'a e Pule'anga 'i he fo'i founa ko eni ki he fili hoko ko e 'ofisi hono tolu ia, 'e kei pehepeh 'a hono teke holo e fo'i pate ko eni ko ha fo'i me'a fakatekinikale ia 'i hono tautea'i ha kakai ng ue lelei pea to e teke atu ha ki'i fakamol *cushion* 'i mui ko e 'uhinga ke kei mol p 'a hono langilangi. 'Oku peh ko ha fo'i fakakaukau lelei eni 'a e Pule'anga? 'Oku 'ikai ko ha *cost of living* ia. Ko e *cost of tax* eni. Ki'i fakamaama mai ang p ko e *cost of tax* p ko e *cost of living*, m l Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit Pa'anga.

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea ko u h fanga p he fakatapu 'Eiki Sea. Ko u, ko u 'uluaki lave ki he, ki he hoha'a ko 'a e peh 'e he Fakafofonga Fika 4 ko e me'a fakam lale eni. 'Eiki Sea ko u fie fakamahino'i p na'e 'osi, ko e kongka ko 'o e liliu fakapolitikale ko 'a e fonua ni 'i hotau fonua ni 'Eiki Sea na'e fokotu'u ai e sino mavahe p ko e *Remuneration Authority*. 'A ia ko e sino ko eni 'oku fakamafai'i ia ke ne hanga 'o vakai'i e tu'unga v henga 'o e Fale ni pea mo e kau ng ue faka-Pule'anga mo e ngaahi kupu kotoa pea nau 'omai ai 'enau fokotu'utu'u ke toki vakai'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko eni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e, ko e l pooti ko eni 'a e Ma'u Mafai ko 'eni, na'e 'osi 'omai p ia ai 'o kau mai ai ke, 'a e fakalelei ko eni na'e fai ki he, 'a e *cost of living*. Pea ko e me'a 'e taha 'oku mahu'inga 'Eiki Sea ko e ngaahi, ko e *relativity* p ko e fakafehoanaki ko 'o e ngaahi tu'unga v henga 'i he ngaahi lakanga kehekehe. 'Eiki Sea ko e taimi ko 'oku ta'ofi ai ko 'a 'olunga ia, 'oku ta'ofi 'a 'olunga ia kae nga'unu hake 'a lalo ia pea 'oku 'ikai ko ha ' misi lelei ia he anga ko 'a e fokotu'utu'u ng ue ke 'alu hake 'a e *CEO* ia 'oku 'ikai ke 'uhinga eni ia 'Eiki Sea 'oku, ke peh 'oku 'i ai ha lotu ki he kau ng ue faka-Pule'anga, 'ikai, mole ke mama'o. Ka ko e fokotu'utu'u ng ue ko eni mo e v henga ko eni, 'oku ngaue hake 'a e l volo ko eni e *CEO*, 'oku na mei mali naua ia pea mo e v henga ko e 'Eiki Minisit . Ka 'i he fatongia ko 'o e Hou'eiki Minisit , 'Eiki Sea ko e fatongia mamafa ia, fatongia mamafa 'aupito. 'Oku 'ikai ke ngata p he'ene fakahoko hono fatongia ko e Fakafofonga ia 'o e V henga Fili ko ia ka 'oku 'i ai hono fatongia 'oku 'oange ia 'e he lao pea mo e Konisit tone ke ne fua 'a e fatongia 'o e Potung ue ke fakahoko e ng ue 'a e Pule'anga. Ko e hoha'a ko eni pea mei he, pea mei he t pile e Hou'eiki 'o Vava'u 'o peh ko eni p ko e *cost* eni 'o e, fakatonutonu atu, fakatonutonu ki he, ki he hikihiki e anga e totongi e nofo p ko e tukuhau, 'oku 'i ai e lea 'a e finem tu'a mei motu, Tongamama'o, 'oku nau fa'a hua ange 'Eiki Sea, na tatau p , h p me'a 'oku ke lotu ke fakatonu lea ki ai na tatau p . M l 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'at p foki ki he ngaahi Potung ue kehe koe'uh ke 'i ai ha fehu'i na kuo 'asi atu mei he Minisit Pa'anga ka, 'Eiki N pele Ha'apai.

Tokanga ki he palopalema ne hoko 'ikai t vaka Real Tonga ki Vava'u

Lord Tu'iha'ateiho: Tapu mo e Sea, fakatapu atu ki he ...

<009>

Taimi: 1540–1545

Lord Tu'iha'ateiho: .... e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga, kae 'at ki he motu'a ni ke fai ha ki'i fakahoha'a. Sea ko 'eku ki'i fakahoha'a p 'a'aku ia fekau'aki pea mo e me'a ko na'e 'ohake ko

'e he Fakafofonga Vava'u 16 fekau'aki mo e pa'anga 'e 11.50 ki he folau vakapuná. Pea hang na'e fanongo e motu'a ni na'e 'i ai e vakapuna na'e puna mai pea na'e to e fakafoki ko e 'uhingá ko e mate 'a e me'a t mate afí, 'a e loli t mate afi ko 'i he ' lia ko na'e puna ki aí. Pea kau eni 'i he me'a na'e mole lahi ai 'a e *Real Tonga* 'i he to e foki kae ngaahi 'a e me'alele t mate afí kae toki lava 'o t 'i he mala'e vakapuná mahalo ko e *code* mahalo 'oku tapu ke t 'a e vakapuná 'i ha feitu'u 'oku 'ikai ke ng ue 'enau loli *fire*. Ka ko 'eku 'uhinga p 'a'aku ki he fa'ahinga ng ue ko eni he 'oku, ko u 'osi 'ilo p 'oku 'i ai 'enau ngaahi ' *drill* kehekehe mo e ngaahi ' ako kehekehe na'e fakahoko he *airport* 'o fekau'aki mo e ngaahi ' *emergency* peh . Pea ko u tui p au 'a e *maintenance* ko ' me'alelé, 'i ha me'a 'oku 'ikai ke totonu ke hoko ia ke mole ai 'a e, he 'oku kau ia ki he hikihihi ko 'o e totongi vakapuná. Mahalo ko 'eku hanga p 'o 'eké p kuo solova 'a e palopalema ko iá he na'e mole lahi 'aupito 'a e potung ué fekau'aki mo e me'a ko ení.

'Eiki Sea: 'Ai p tuku ia ki he Minisit *Public Enterprise*. Ko u 'ilo p mahalo ko e *Civil Aviation* 'oku 'ikai ke 'i heni kae tuku p mu'a ki he Minisit *Public Enterprise* ke l pooti mai p me'a ko na'e 'eke 'anenaí pea mo tali mai e fehu'i ko eni 'a e, tokanga ki ai e N pele. M 1 .

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: M 1 Sea. Tapu ki he Feitu'u na kae 'uma' e Hou'eiki N pele. Tapu ki he Pal mia mo e Hou'eiki Minisit kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Tuku mu'a ke 'atu ha ki'i fakalavelave p na'a lava 'o fakamatala atu p ngaahi palopalema ko eni na'e hokó. Ko e ki'i me'a ko eni fekau'aki pea mo e vakapuná Sea na'e hoko ia he 'aho T sité. Toki 'ilo, lave'i 'e he motu'a ni ia 'aneafi pea u 'eke pea fai mai 'a e ' fakamatalá 'o fakahoko mai ki he motu'a ni 'aneefiafi.

Ko e pongipongi T sité kimu'a pea t atu e vaká, 'oku takai e loli t mate afí 'o vakai'i 'a e mala'e vakapuná pea ko e kau ia he lao ia 'o e mala'e vakapuná. Ko e loli ko ení Sea ko 'ene toki hoko eni e palopalema ki ai. 'Alu e lolí ia 'o mate lolí ia 'i he tafa'aki ko ki Leim tu'á, ki he tafa'aki faka-Hihifó. 'A ia ko e tafa'aki ko iá kapau te mou mea'i he taimi ko 'oku mou me'a ai ki Vava'ú, 'oku toki t e vakapuná ia *touch down* ia he 'osi 'a e *terminal*. Mate vakapuná ia he mui'i me'a ko 'e tahá 'a ko 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane fel ve'i 'a'ana ia pea mo e t 'a e vakapuná. 'Oku to e ng ue'aki p foki e konga 'o e *runway* ko iá ki he taimi ko 'oku puna ai p foki mai ai e vakapuná. Lolotonga e mate 'a e lolí, 'oku lolotonga *airborne* p 'oku lolotonga puna atu 'a e *MA60* pea mei Tonga ni fakataha pea mo e *ATR 72* mei Fisi. Pea l pooti leva mei mala'evakapuna ki he ongo vakapuna ko ení ke mahino p kia naua ki he kau pailaté 'a e palopalema 'oku hokó. Foki mai leva 'a e *MA60*, 'a ia ko e fakafuofuá na'e mahalo na'e miniti 'e 19 'a e mavahe ko 'a e *MA60* pea mo e fakahoko atu ko me'á pea fakah mai meia nautolu te nau foki mai nautolu. Ko e vakapuna ko mei Fisi na'e lava p ia 'o t 'i Vava'u. 'A ia na'e faingam lie 'a e tau'anga 'o e lolí, ka ko e *risk* foki mahalo na'e sio ko ki ai 'a e *MA60* 'o nau foki maí. Pea t p vakapuna ia Fisi pea to e lava p pea mo 'ene folau. Ka ko e ongo puna ia 'e ua na'e lolotonga 'i he 'eá 'oku lolotonga hoko 'a e fakatamaki ko ení. Ka na'e ngaahi p lolí ia 'o sai kimu'a he 12 pea n molo mai ai p fepuna'akí ia.

Ko e taimi ni 'oku nau ngaahi mo e loli 'e taha, ki'i loli motu'a p na'e 'i ai ke lava p 'o 'ai ha ki'i talifaki. Ka ko e toki hoko eni ia ha palopalema peh 'i he mala'e vakapuna Vava'ú. 'A ia ko e ki'i fakamatala ia ki aí Sea.

Ko u kole p Sea ke hang ko e me'a ko ena na'a ke me'a mai 'akí, tuku mu'a ke fai ha ki'i fakalavelave ki he ngaahi fiema'u na'e 'ohake 'e he Tongatapu, 'e Vava'u 16 'aneuhu fekau'aki pea mo e sivi mo'uilelei pea mo e fekau'aki pea mo e ngaahi palopalema....

<001>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: ... 'a e vaka 'Otuanga'ofa pea te u fakakau atu p ki ai pea mo e to e tokanga 'e taha na'e fai fekau'aki pea mo e vaka ko iá vaka tatau p ki he hake ko 'a e vai he ki'i fo'i kongana'e 'asi mai he *facebook*.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e polokalama sivi mo'uilelei

Tuku p mu'a ke u u kamata atu he sivi mo'ui lelei Sea. Fai e talanoa pea mo e Potung ue Mo'ui pea nau peh ko e ngaahi fiema'u ko ki he sivi mo'ui lelei 'o e kau 'alu 'o toli 'i Nu'usila mo 'Aositel lia 'oku 'omai hangatonu p ia 'e he *Immigration* Nu'usila mo 'Aositel lia. 'Oku 'ikai ke peh ia ke 'i ai ha, ke lava p ha tau sivi mo'ui lelei ki ha fa'ahinga me'a 'i Tonga ni pea lava 'a e fo'i sivi mo'ui lelei ko ia 'o ng ue'aki ki he sivi mo'ui lelei ko 'oku fiema'u mei he *Immigration* mei he ongo fonua ko eni.

'Oku 'i ai 'a e timi ia 'anautolu 'oku nau mai nautolu 'o sio ki falemahaki sio ki he ' clinic pea mo e ngaahi fiema'u 'oku *specific* p ia 'anautolu fakafaito'o pea ko nautolu p ia 'oku nau faka'at p ko hai te ne fai pea mo e feitu'u ko ke fai ai. 'I he lolotonga ni ko e sivi toto mo e faka'at 'oku fai 'i falemahaki. 'A ia 'oku 'i ai p ki'i *fee* ki ai pea ko e ngaahi sivi kehe *physical examination* mo e kau ai 'a e sivi ki he mo'ui lelei 'a e sino mo e ' me'a ko ia 'oku fai ia 'i he ngaahi *clinic*. Ko e tokotaha ko ke ne fai e sivi 'oku to e *specific* mai p pea mo e fiema'u ia 'a e *Immigration* 'a e ongo fonua ko eni.

'Oku taimi 'e ni'ihii 'oku 'ikai ke tatau k toa p 'a e ngaahi sivi. Kapau 'oku te mo'ui lelei 'oku lava p ia 'o tatau e ngaahi sivi. Pea kapau 'oku te 'alu atu 'o sivi ko eni ke te 'alu ki Nu'usila pea mo 'Aositel lia ki he toli 'oku te suká pea ma'u mo e mahaki ko e *hepatitis* kole ke u h fanga he fakatapu kae 'at p ke fai atu 'aki e ngaahi lea m hino ko eni. Mahalo 'oku mea'i p foki 'e he fonua e ngaahi puke ko eni. Pea lava leva ke 'i ai mo e fanga ki'i fakamole makehe 'i he fiema'u p mo ia. 'A ia ko e *guideline* ko pea mo e ngaahi fiema'u ko ia 'oku 'omai k toa p ia pea mei he *Immigration* Nu'usila mo 'Aositel lia. 'A ia ko e fakamatala ia ki he ngaahi sivi.

Tali p 'e lava fai sivi mo'uilelei 'i Vava'u

Ko e fehu'i foki 'anenai 'e lava 'o fakahoko 'a e sivi ko eni 'i Vava'u koe'uhí ko e fai 'a e tokanga ki he ngaahi fakamole? Sea 'ikai foki ha me'a ia 'e ta'emalava na'a mo e h ki h vani 'oku malava p ia ka 'oku 'i ai hono ngaahi fiema'u. Pea 'oku 'i ai hono ngaahi fiema'u pea 'oku 'i ai mo hotau fakangatangata foki Sea hang ko e fakangatangata ki he 'iló mo e fakangatangata ki he ivi. Te u 'oatu p 'a e ki'i fakat t 'e ua ko eni. 'I he ngaahi sivi ko eni 'oku fakahoko 'oku kau mai foki ai mo e faka'at ke fakamatala'i e faka'atá 'oku 'i ai p 'a e tokotaha 'i Tonga ni te ne lava 'o 'asi atu hono hingoa ko ia 'oku ne fakamatala'i 'a e faka'atá pea tali 'e he ongo *Immigration* ko eni Nu'usila mo 'Aositel lia. 'A ia kapau 'e fai 'a e sivi 'i Vava'u kapau 'e fakahoko ha sivi 'i Vava'u

pau ke 'alu ki ai 'a e tokotaha ko eni. Pea ka fakahoko 'i Tonga ni ko e tokotaha p ko ia 'e tali. 'A ia ko e *qualification* ia ki he *radiology* 'oku tokotaha p .

'Oku 'i ai p mo e ki'i palopalema 'e taha. Ko e 'osi ko sivi 'oku 'ikai ke kei 'ai Sea e ngaahi fanga fo'i filimi ko me'a. Ko e taimi ni ia 'oku liliu e me'a ko 'oku 'asi he filimi 'oku liliu ia ke *digital* pea ko e misini ko ke fai hono liliu e me'a ko ia na'e toki 'omai ia ki Vaiola ki he Falemahaki Vaiola he ta'u kuo 'osi te'eki ke 'i ai ha m sini peh 'i Vava'u. Pea 'oku m hino p 'a e mahu'inga ia 'a e ngaahi m sini ko ia pea mo e 'uhinga 'oku kei taha ai e misini. 'A ia 'e lava p ia 'o 'ave ki Vava'u 'o fakahoko ai e sivi ka 'oku pau ke 'i ai e tokotaha ke *qualify* pea 'oku pau ke 'i ai mo e me'ang ue.

Ko u tui p Sea na'e 'ikai ke ta'efai ha sio ki heni 'a e potung ue pea ko u tui 'o hang ko e ngaahi fakalalakala ki he Falemahaki ko 'o Vava'u ko u tui mahalo na'e sio 'a e potung ue 'oku mahu'inga ange ke fai mo to'o 'a e 'ato ' tosi ko 'o e falemahaki. Mahu'inga ange ke 'ai p mo 'ave kau ta'aki nifo mo e kau toket ko ia ki Vava'u 'i he fiema'u ko eni. Pea ko e taimi tatau p ko u tui 'oku 'ikai ke mama'o 'a e fakakaukau 'a e potung ue pea mei he me'a ko eni. Pea 'oku ou fakam l lahi 'aupito au ki he Fakafofonga hono 'omai he 'oku 'ikai ko Vava'u p ia 'oku palopalema heni 'oku peh p mo Ha'apai mo e ngaahi 'otu motu 'i he 'otu Tonga.

'I Tonga 'i he 'a'ahi ko na'a mau fakahoko na'e kau mai mo e fakatangi ia 'a e ngaahi kolo ke hang ko 'oku ngali fu'u mamafa 'a e sivi. 'Oku toki m hino ia kia au 'anenai ko e tama ko 'oku ma'u 'e he suká mo e me'a 'e ki'i mamafa ange hono sivi kinautolu mei he kau leka ko 'oku kei mo'ui lelei mo kei iiki 'oku mai ko 'o fai e sivi. Pea ko e tu'unga ia 'oku 'i ai Sea. 'A ia ko e ' fakamatala ko eni ko u tui 'e fai e fakakaukau 'a e potung ue ki ai. Nau 'eke ki ai ki he Tal kita 'e lava 'o sivi ta'etotongi mo faka'ata ta'etotongi ? Talamai he 'e Tal kita 'e lava ka ko e 'uhinga p 'e fai k toa ai 'a e ngaahi sivi ko eni mo e faka'ata 'o ta'etotongi ki ha taha kapau 'oku puke. Pea u talaange f f kapau 'e l kooti atu p kau mai mei Vava'u 'oku nau puke k toa. Talamai 'e he Tal kita ...

<002>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: ... 'e lava pe ia 'o ta'etotongi e sivi ka ko e 'alu ko ki Nu'usila mo 'Aositel liá he 'ikai ke lava ia. Ko ia Sea 'oku ou fakamatala 'i p ke mahino lelei mo e 'u *option* peh na'a tokoni atu p .

Kei fai ng ue Poate FISA ki he ngaahi ta'efiemalie fekau'aki mo e totongi vaka

Ko e me'a ko eni ki he FISA Sea, na'e ai foki e fakamatala 'anenai mei Vava'u 16 ki he totongi utá, na'e peh he fakamatala 'a e FISA 'oku 'osi holo kotoa 'o p seti 'e 50 e ha'u mei Vava'u mo tahí. Na'e fai e fakataha e motu'a ni, kuo u a'u mai pe 'o mahino kia au na'e fai e tokanga ki ai e kautaha ko eni 'o ui 'emau ki'i fakataha 'i he 'aho M nite uike kuo 'osi pea nau fakahoko mai ai Sea, na'e hamapato'a 'a e fo'i lea 'a e masi'í, na'e 'uhinga ia ko e 350 'a ia 'oku nimangeau tupu atu mei heni pea 350 mai. 'Ai 'e ia 'o p seti 'e 50, mahalo pe 'oku kovi p mo 'ene fiká. Kuo u

talaange, ko e 'uhingá ko ho'omou lea ko p seti 'e 50, mou feinga ang pe ko e h e fo'i founga ko te tau lava 'o p seti 'e 50. Pea ko e 'uhinga ia 'eku fakamatala ki aí Sea, 'oku fai e ng ue lahi ki ai. T naki atu ki ai, na'e fai 'á e tokanga ki he, na'a ku talaange ki he Seá, kole ange ki he Seá mo e *management* mou sio mu'a mo e Poaté, hang ko e vakapuná. Ko e vakapuná 'oku ta'u 2, kapau 'e 'ai ke ta'u 3, ta'u 3 'a e kau leká, ta'etotongi atu ia. Pea kapau 'e lava 'o fai ha ng ue, ha me'a peh ki he kau vaivaí pea 'e lava mo ia. Pea 'oku fakakau atu mo ia 'a e me'a 'oku ng ue ki ai 'a e Poaté. Sea ko 'ene maau pe 'a e 'u ng ue ko ení 'e fakahoko mai ka 'oku ou tui 'i he vave tahá p .

Tali ki he hoha'a fekau'aki mo h tahi he vaka 'Otumotuanga'ofa

Ko e ki'i fo'i kongá ko eni e matap , na'e 'asi he *facebook* pea 'oku ou fakam l ki he Hou'eiki hono fakatokanga'i mai ení, he na'u 'eke 'e au ia, 'ohovale au ia he'eku sio hifo ko ki he ... he ko 'ete sio hifo ko ki he *facebook* 'oku hang ko 'oku tau pe ko 'a e peaú ia 'oku hang 'oku ha'u e tahí ia he matap . Tau p peaú 'o ha'u, pea na'u t ai pe au he p ko iá 'o 'eke pe ko e h e fo'i ... ko e fakamatalá eni Sea. Ko e ki'i fo'i kongá ko iá ko e ki'i fo'i *landing* 'a ia 'oku ava p ia ki 'olunga 'oku ai e ki'i fo'i sitepu 'oku 'alu ai ki 'olunga. Ko 'ete 'alu hifo ki aí pea 'oku ai leva e ki'i fo'i matap ki he tafa'aki ki tahí, ki he moaná, 'i loto 'i he fo'i *landing* ko iá 'oku ai e matap 'e 3, k toa 'a e matap 'e 3 ko iá 'oku *tight waterproof* ia. Ko e ki'i fo'i *landing* ia ko iá na'e 'ikai ke 'uhinga ia ke *waterproof* 'a ia 'e lava pe tahí ia 'o ha'u 'i 'olunga 'o 'alu hifo ki ai pea 'e tau pe ia 'o ha'u he ki'i matap ko , ka 'oku ai 'a e ki'i fo'i fakatafe kitu'á, ko e ki'i fo'i fakatafe ia na'e mapuní pea hang ko 'oku ngali 'así 'oku t naki ai 'a e vaí. Ka 'oku 'ikai ke ai ha'ane kaunga 'a'ana ia ki he *sea worthiness* pe ko e taau 'o e vaká ki he fai fatongiá Sea. 'A ia ko 'ene tu'ú 'a'ana 'iate ia 'oku 'ikai ke ... kapau na'e 'at p 'a e ... ka na'e 'ikai ke malu 'a e ... 'o mapuni 'a e ki'i fakatafé na'e 'ikai ke ai ha vai ai. Ka ko e 'alu ko 'a e tahí ia ki he ki'i fo'i *landing* ko ení 'e hokohoko p ia pea 'oku fakanatula p ia ki ai.

Tali ki he malu'i e kautaha FISA

Ko e kongá ko ki he *insurance*, 'a e Kautaha FISA na'e fakamahino mai 'anenai 'oku 'i ai 'enau *protection* mo e *indemnity cover*. 'Oku 500 'Amelika miliona. 'A ia ko e *insurance* ko ení 'oku *cover* ia 'e he *Willis* 'i Nu'usila pea 'oku fakakau ki heni ka hoko ha me'a ki he p sesé. Pea u 'eke ange ki he Kautahá 'anenai, ko e h 'a e *limit* kapau 'e m l l ha taha pea 'eke, pea ai ha 'eke ki ai. Pea 'oku fakah mai 'e he Kautahá ko e *ceiling* ko e 500 miliona. 'A ia 'e lava 'o 'eke ki ai e maumau e vaká, pe ko e toko fiha na'e 'i ai na'a nau mate, ko hono *determine* pe ko hono fakakaukau 'i tu'utu'uni ko pe ko e fihá 'oku fai ia 'e he Fakamaau'angá pea 'oku ai pe foki 'enau *court* 'a nautolu ia 'oku fai ai 'a e 'u ngaahi fakatonutonu ko iá, mo e ngaahi fakamahu'inga ko iá, ka 'oku 'i loto kotoa p ia 'i he 500 US miliona ko iá. Pe ko hono 'ai 'e tahá 'oku 1 piliona Tonga 'a e s niti ko iá. 'A ia 'oku faingam lie 'aupito 'a e tu'unga ko 'oku 'i ai 'a e *insurance*. Ko e palopalema ko kimu'a he palopalema ko 'o e *Ashiká*, na'e 'ikai ke ai ha *cover* peh , ka 'oku tau fakafeta'i 'oku lava 'o ma'u pe 'oku *in place* 'a e *cover* ko ení, toki 'osi ia 'i T sema e ta'u ni pea 'oku fakafo'ou fakata'u.

Tali ki he 'ave koloa 'aisi he koniteina ta'e'aisi

Ko e me'a faka'osi Sea, ko e 'ave 'a e uta 'aisi he koniteina ta'e'aisi. Pea 'oku ou fakakaukau au 'i he fakamatala ko 'a e Fakafofongá 'anenai 'oku 'oatu 'a e koloa 'aisi pea hanga 'e he FISA 'o fakaheka 'a e koloa 'aisi he ngaahi koniteina ta'e'aisi 'o hoko ai e maumau ko eni. Toki *clarify* 'anenai, pe toki fakamatala mai 'a e Fakafofongá 'anenai, ko e palopalema ko eni 'oku hokó, kuo u manatu 'i 'emau ki 'i fononga faka'osi atu ki Vava'ú Sea, 'alu 'o 'ai 'eku ki 'i p p kiu moa, na'e 'ikai ke sai e moá. Pea 'ikai ke u tokanga ki ai he kuo u peh pe 'e au ko e *one off* pe. Ko e toki fai ko fakamatala 'a e Fakafofongá 'anenai 'oku mahino ko e palopalema ki ai, ki he motu'a ni ia ko e palopalema ko eni 'oku 'ikai ko ha palopalema si'isi 'i Vava'u. Ko e me'a 'oku hokó ko e 'ave 'a e 'u koniteina, manatu 'i ko e 'ave ko ki he koniteina 'aisi ko e koniteina 'e 8. Na'e 'ikai ke peh ia na'e 10 pea holo 'o 8. Na'e 'omai pe e vaká ia ko e koniteina 'e 8 'a ia ko e koniteina pe ia 'e 8 'oku 'i ai he taimi ni. Ka ko hono palopalema mahalo 'oku nau ki 'i fa'a kalo he 'oku ki 'i mamafa ange foki ...

<003>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: ...'a e totongi ko 'a hono 'ave ki he Koniteina 'aisi 'i he Koniteina ko eni 'oku 'ikai ke 'aisi. Pea na'e ki 'i kalo hake 'a e kau 'ai falekoloa Siaina mahalo, 'o hang ko e fakamatala ko eni, 'o fa'o 'enautolu 'a e puha moa mo e me'á 'i he koniteina ta'e 'aisi. A'u ia ki Vava'u, kuo pal palema 'a e *quality* ia 'o e kakano 'i manu ko eni pea 'oku hoko ai 'a e pal palema ko eni 'i Vava'u. Na'a ku talanoa kia kinautolu 'anenai, p te nau lava 'o fai ha me'a ki heni ke monitoa. Ko e me'a p tenau ala lava 'o fakahokó Sea, ko hono siofi 'o e ngaahi uta ko eni. 'Oku fa'a 'ave 'a e koniteina ia 'o fakauta mai ia mei he 'u kautaha kuo 'osi. T ko kuo 'i loto 'a e moa ia 'ikai foki ke nau toe lave 'enautolu, kuo loka mai 'a e Koniteina ia ke 'oua na'a to e ala ha taha ki he koloa, lolotonga 'a e folau. Pea na'e talamai te nau lava p , ka ko e kole mai p eni ia ke tokoni, ke tau fetokoni'aki mu'a 'i he me'a ko ia, he 'oku 'ikai ke lava nautolu 'o *examine* katoa, 'o *screen* katoa 'a e 'u koniteina ko 'oku 'ave ki Vava'u.

Pea ko 'eku fakakaukau p Sea, ke kole ki he Fakafofonga, kole ki Vava'u. Mou 'ofa mai 'o t t naki 'a e 'u fakamo'oni 'o 'ave kinautolu ki he Fakamaau'anga he 'oku nau pal palema. He 'ikai ke tau kei lava 'etautolu 'o fakam 'opo'opo 'a e 'u me'a. Pea kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fakakaukau mo peh 'e tokoni mai ki he Kautaha FISA, ke tokoni ki hono siofi. He ka ha'u ha taha 'o 'ai ha puha moa ki ha fu'u katoleta 'o 'omai 'o fa'o. He 'ikai ke nau 'ilo 'enautolu ko e moa 'oku 'i loto 'i he katoleta. 'A ia ko 'eku fakakaukau p Sea, ke kole ke tau fetokoni'aki 'i he me'a ko ia he ko hono mo'oni 'oku uesia 'a e kakai. 'Oku toki mahino kia au ia 'a e pal palema ko eni, 'ikai ke u 'amanaki 'e fu'u fakavalevale peh 'a e kau fefakatau'aki. Ka ko u tui Sea, mahalo ko e fanga ki 'i fakamatala p ena na'e t t naki mai, ke tokoni atu na'a mahino.

'Eiki Sea: M 1 'aupito 'Eiki Minisit . 16! 'Oku ke to e fiema'u ke fakama'ala'ala, 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke mahino?

‘Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Fakatapu foki heni ki he Fale ‘eiki ni. Fakamolemole Sea, ko ‘eku sio ki he taimi ‘oku mei ‘osi ‘a e taimi. Lahi ‘aupito ‘a e ngaahi me’a ‘oku fiema’u ke fakamatala mo talaange ke fakama’ala’ala mai ke to e mahino ange. Ka ‘oku sai p Sea, ko ena ‘oku ‘i ai ‘a e K miti Fili, mau toki lave mautilu ki ai ki he ngaahi me’a ko eni na’e lave ki ai ‘a e ‘Eiki Minisit . Ka ko u fakam l atu ki he ‘Eiki Minisit pea mo e Potung ue he lava ke tali vave mai ‘a e ngaahi fehu’i ko eni na’e tokanga ki ai ‘a Vava’u 16.

Sea, ko u fie to’o p ‘a e taimi ko eni, ke ‘oatu mu’a ‘a ‘eku ki’i fehu’i ko eni, na’a ‘osi ‘a e taimi fakamolemole Sea.

‘Eiki Sea: M l !

Fehu’ia na’a lava ke ma’u vahenga kau toulekeleka ta’u 70

‘Akosita Lavulavu: M l ‘aupito Sea. Ko e fehu’i p Sea. Ko e fehu’i ki he ‘Eiki Minisit (MIA) Fakalotofonua, ka ko e ‘Eiki Pal mia ‘o Tonga Sea, fekau’aki pea mo e mon ’ia ko eni ‘o e kau toulekeleka. ‘A ia ko e puipuitu’a ‘eku fehu’i Sea. Tokolahi ‘a e kau Toulekeleka ‘oku nau kole mai ke fakakau mu’a kinautolu he ma’u v henga M l l pea mo e mon ’ia v henga ki he kau toulekeleka. Neongo ‘oku nau kei ng ue p ‘i ha fa’ahinga ng ue’anga, pea ko ‘enau kole mai ko e v henga mon ’ia m l l me’a’ofá Sea, mo ‘enau kei ng ue ko ha Faifekau p ko ha Pule Fakavahe, ko e fo’li me’a kehe ia Sea, ‘enau fatongia ko ia. Ka ko e mon ’ia ko eni ‘oku makatu’unga p ia Sea, ‘i he ta’u motu’a. Ko e ta’u 70, ka ‘oku ‘ikai ko e ng ue’anga Sea. Pea ko e fehu’i? Mahino p foki Sea, ko e mon ’ia ko eni ko e fo’i *Government Policy*, ‘a ia ko e fo’i *Policy* ko eni ko e *Social Welfare Policy*. Ka ko e fehu’i ki he ‘Eiki Pal mia Sea, fakamolemole p ‘Eiki Pal mia, ko e ki’i fehu’i p . P ‘e laum lie ‘a e Feitu’u na pea peh ki he Hou’eiki Kapinetai pea mo e Fale ‘eiki ni Sea, ke mou laum lie lelei p mu’a ‘o si’i tali ange mu’a ‘a e kole ko eni pea meihe kau toulekeleka ta’u 70 ‘oku nau ma’u ng ue. Hang ko e v henga ‘o e finemotu’a ni Sea. ‘Oku ‘i ai e Pule Fakavahe ia ‘aku Vahe Hahake, ko ‘ene ta’u 84 eni ko Mapa Hafoka ta’u 84 eni Sea, ko e ‘uhingá foki Sea, ko ‘ene ngaahi taukei mo e h fua ‘a e ngaahi me’a ko ia Sea, ‘oku kei fiema’u p ‘a e kakai ke ne hoko ko ha Pule Fakavahe. Pea ko e kolé Sea, ko ia p ‘oku ‘ikai ke nau fu’u tokolahi ‘i Vava’u, nau tokosi’i p ‘oku nau a’u ‘o toko 20 p ‘ikai ‘i Vava’u ‘ata’at p Sea.

‘Oku nau kole mai ke nau kau atu mu’a ki he mon ’ia ko eni, he ko e m l mo e ‘ofa ‘a e ‘Eiki ‘o nau a’u ‘o ta’u 70 ‘eiki. Pea ko e anga ‘a e kole Sea, p ‘e laum lie lelei ‘a e ‘Eiki Pal mia mo e Hou’eiki Kapinetai, ke nau tali ange mu’a ke faka’at , ke nau si’i kau atu mu’a ki he mon ’ia ko eni. Pea kapau ‘e tali Sea, ko e me’a p ki ai ko e fakah atu p ki he Kapinetai ke nau tali lelei ange ‘a e vahe ‘a e kau toulekeleka ko eni Sea. M l e ma’u faingamalie.

‘Eiki Sea: M l ! Ko u tui p ‘oku ‘i ai ‘a e *Policy* ‘a e *National Retirement Fund*, kae tuku p mu’a ki he ‘Eiki Pal mia ke me’a mai.

Tali ki he kole ke monu’ia ua kau toulekeleka ta’u 70

'Eiki Pal mia: Fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea, kae 'uma' 'a e toenga 'o e Hou'eiki. Ko e fehu'i ia 'oku tau fanongo k toa p ki ai. Ko e tokotaha ko eni'i he Va'a ko eni 'o e MIA....

<004>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Pal mia: ... 'Oku ne tokanga'i 'a e tafa'aki ko ia na'e fetu'utaki mai kiate au 'anenai, fekau'aki pea mo e ...mahalo kuo 'osi a'u ki ai 'a e l unga, pea ko 'ene toki 'omai ko 'ou mamata hifo ki he tu'utu'uni, ko e tu'utu'uni 'oku peh ko kinautolu p ko ...ko kinautolu ko 'oku vahe, neongo ai p 'oku nau laka 'i he ta'u 70 'e 'ikai ke 'oange 'a e mon 'ia ko eni kia nautolu, pea 'oku fakamatala'i p ia 'o peh ko e taumu'a e me'a ko eni ki ha ni'ihii 'oku fu'u faingata'a'ia 'aupito 'aupito, 'a ia pea ko 'enau peh faingata'a'ia ko ha fa'ahinga 'oku 'ova 'i he ta'u 70 k 'oku 'ikai ha'a nau ma'u'anga mo'ui mo ha'anau... 'a ia 'oku nau lava nautolu 'oku nau hanga 'e nautolu 'o fakafaikehekehe'i e tokotaha ko 'oku 'i ai 'ene vahe mo e tokotaha ko 'oku na ta'u tatau k 'oku 'oange 'ene vahe 'oku totonu ke 'oanga 'ene vahe.

'A ia ko e tali ia 'oku 'omai kiate au, k ko e 'uhinga foki 'oku 'omai 'oku hang ko 'oku *unfair* p 'oku 'ikai ke tatau hono fakahoko e tu'utu'uni 'a e Pule'anga ke 'oange tatau ai p 'oku vahe 'a e tokotaha ko ia, ng ue fakapule'anga p 'ofisakolo hang ko au, 'e tatau ai p , 'a ia ko e me'a ia 'oku taukave'i mai he kalasi ko , ko e anga ko 'a e sio mei he tafa'aki ko 'a e MIA na'a nau fa'u 'a e tu'utu'u ko eni 'oku nau peh 'e nautolu 'oku 'uhinga p 'a e me'a ia ko eni kiate kinautolu 'oku fu'u faingata'a'ia 'a ia 'oku fu'u t 'enau fakamamafa ki he faingata'a'ia, 'a ia 'oku nau peh 'anautolu k 'i ai ha taha 'oku ta'u 70 'o fai ki 'olunga 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau vahe k 'oku nau 'i he tu'unga 'oku mahino 'oku fiema'u ke tokoni'i pea 'oku totonu ke 'ave ki ai.

Kai kehe kapau ko e anga ia 'a e tu'u 'a e fakamatala 'oku 'omai ki he motu'a ni pea 'oku ou tui p au ia 'oku tonu p ke to e fai p ha vakai ki he me'a ko ia, k ko e anga ia e fakamatala na'a ku lau hifo ai pea u toki foki mai ko eni mei he 'Ofisi Pal mia, 'ikai ha to e 'uhinga kehe k ko e meimei ko e tefito'i 'uhinga p ia.

'Eiki Sea: M l , ko ia pea na'e 'uhinga peh p hono 'uluaki kamata e me'a, ko kinautolu ko 'oku 'ikai ke ng ue 'o 'ikai ke ma'u ha'anau vahe, ko nautolu ko 'oku 'ikai ke nau ng ue pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau vahe na'e 'uhinga e *scheme* kia kinautolu, pea 'oku peh p ia mo muli, he 'oku 'ikai ke 'uhinga ke ke ma'u mo'ui h pea ke to e vahe mei h ma'u l ua 'oku ki'i ta'efakapotopoto ia he koe'uh he te ke a'u p ki he taimi ko te ke tuku ai ho'o ng ue, 'ikai te ke to e vahe ha'u leva 'unu mai leva ki he tafa'aki ko 'o vahe mei ai. Na'e 'uhinga peh p 'a e me'a hono kamata, k ko e me'a p ia 'amoutolu kapau te mou fiema'u ke liliu, me'a ia 'amoutolu, k 'i he'ene peh Hou'eiki m l 'aupito e feme'a'aki.

Ko e me'a foki 'e taha 'oku 'ikai ha me'a ia ki he Hou'eiki Minisit ke mou fehu'i, kuo tuku mai e faingam lie ki he ongo t pile ko ke fehu'i atu, pea to e taha Hou'eiki ko e fehu'i k 'oku 'ikai ke 'ai ke ke to e fakamatala ko h mo e h , kai kehe tau kelesi, tau toki hoko atu ki he uike kaha'u.

Kelesi

(Fakahoko ai p he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ha kelesi ko e lava ia 'a e feme'a'aki 'o e 'aho ni)

<007>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga